

ZEMAHŞERÎ'NİN NESİH ANLAYIŞI VE NESİH-MASLAHAT İLİŞKİSİ

ZAMAKHSHARI'S UNDERSTANDING OF NASKH AND THE RELATIONSHIP BETWEEN NASKH AND MASLAHA

MUSTAFA KILIÇASLAN

DOKTORA ÖĞRENCİSİ, CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ, İLAHIYAT FAKÜLTESİ
TEFSİR ANABİLİM DALI
PHD STUDENT, CUMHURİYET UNIVERSITY, FACULTY OF THEOLOGY
DEPARTMENT OF TAFSİR
SIVAS, TURKEY

erciyestefsir@hotmail.com

 <http://orcid.org/0000-0002-1469-1776>

 <http://dx.doi.org/10.46353/k7auifd.1097368>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types
Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received
1 Nisan / April 2022

Kabul Tarihi / Accepted
8 Kasım / November 2022

Yayın Tarihi / Published
Aralık / December 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season
Aralık / December

Atıf / Cite as
Kılıçaslan, Mustafa, "Zemahşerî'nin Nesih Anlayışı ve Nesih-Maslahat İlişkisi [Zamakhshari's Understanding of Naskh and the Relationship Between Naskh and Maslahat]". Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Journal of the Faculty of Theology 9/2 (Aralık/December 2022): 885-919.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Published by Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi - Kilis 7 Aralık University, Faculty of Theology, Kilis, 79000 Turkey.

ilahiyatdergisi@kilis.edu.tr

ZEMAŞERİ'NİN NESİH ANLAYIŞI VE NESİH-MASLAHAT İLİŞKİSİ

Öz

Asırlar boyunca İslam alimlerinin zihinlerini meşgul eden meselelerin başında nesih konusu gelmektedir. Nesih konusunda pek çok müstakil eser kaleme alınmış, tefsirlerde nesihle ilgili özel bölümler oluşturulmuştur. Ulûmü'l-Kur'an eserlerinde nâsîh-mensûh ilmi yer almıştır. Birey ve toplumun Kur'an ile olan ilişkisi, toplumsal değişim ve gelişim süreçleri ile yüce Allah'ın kulları için öngördüğü faydalar doğrultusunda şekillenmiştir. Nesih kavramı, insanlığın tarihsel gelişimini dikkate alan ve ilâhî hükümlerin duruma göre farklılık arz eden bağlamlarını gözeten değişiklikleri ifade etmektedir. Bu itibarla nesih meselesi günümüzde de ilim adamlarımızın gündemini meşgul etmeye devam etmektedir. Nesih konusuna değinen müfessirlerimizden biri de Zemahşerî'dir (ö. 538/1144). Biz bu makalemizde Zemahşerî'nin nesih anlayışını ve onun nesihle maslahat arasında kurduğu ilişkiyi konu edineceğiz. Zemahşerî'nin hem neshe bakışı hem de neshi maslahat ve makâsıdla buluşturma gayreti özgün boyutlar taşımaktadır. Zemahşerî, makâsıdı yorum ile nâsîh-mensûh kapsamındaki âyetleri ele almıştır. Zemahşerî, neshi fiile tesir eden sebep ve şartlar bakımından hikmetle alakalı bir süreç olarak değerlendirmiştir. Zemahşerî'ye göre nesih konusu maslahat kavramı ile birlikte ele alınması gereken bir olgudur. Dönemsel değişiklikler ve uygulama farklılıkları nesih kavramı ile birlikte düşünülmelidir. Buradaki değişim sürecine yön veren ilke maslahat faktörüdür. Nesih kavramı ile ilgili olarak Zemahşerî'nin kullandığı iki kavram; maslahat ve durumsallıktır. İçtimâî ve ahlâkî hükümlerin tesisinde âyetlerin makâsıdı ve maslahata uygunluğu gözetilmiştir. Zemahşerî'nin nesih görüşü, neshin varlığı veya nesih imkânından ziyade nesih-maslahat ilişkisine odaklanmıştır. Nesih tartışmalarındaki esas problem konunun Kur'an'ın genel amaçları çerçevesinde ele alınmaması ve gâî bakış açısının göz ardı edilmesidir. Çünkü ona göre bir hükmün metinsel varlığının devam etmesi, uygulanabilirliğinin sonsuz olduğu anlamına gelmez. Kur'an'da savaşa ve barışa işaret eden âyetler birbirleriyle çelişkili olmadığı gibi sonsuza kadar uygulanması emredilen hükümler de değildir. Aynı şekilde İslâm'ın ilk yıllarında Müslümanların sayısına bağlı olarak caiz olan bir uygulama, sonraki dönemde maslahat gereği kaldırılmıştır. Nesih-muhkem bağlantısında da benzer bir durum söz konusudur. Kur'an'ı anlama çabası âyetlerin lafız ve mana itibarıyla ele alınmasını içeren ilmi faaliyetleri içermektedir. Manaya delalet eden unsurların tahlil edilmesi, Kur'an'ın anlam bütünlüğünün tespit edilmesi için önem arz etmektedir. Kur'an'da yer alan hükümler, birey ve toplumun hayatını tanzim edici mahiyette normlar ihdas etmekte ve ahlâkî prensiplerle şekillenen bir muhteva taşımaktadır. Makâsıdı bir yaklaşımla Kur'an ahlakını tesis etmede cahiliye döneminin bazı uygulamaları tashih edilmiş kimi uygulamalar ise tasfiye yoluna gidilerek kaldırılmıştır. Kur'an'ın tarihselliğine de atıfta bulunarak diyebiliriz ki, âyetler hayatın içinde hayatla birlikte şekil almıştır. Bununla birlikte Kur'an, çağları aşan tarih üstü prensiplerle örülü bir yapıya sahiptir. Zemahşerî, maslahatın gerektirdiği istikamette âyetlerin iptal edilebileceğini, onun yerine daha hayırlısının ya da bir benzerinin getirebileceğini ifade etmektedir. Ona göre şer'î bir hükmün gayeleri gözetmedeki maslahat ilkesi gözetilmelidir. Toplumların kendi durumları açısından maslahatlarına uygun olan yasalar çeşitlilik arz etmektedir ve bunu sağlayacak mekanizma ise nesihle tesis edilmektedir. Değişim ve süreklilik arasındaki dengenin Mekke'den Medine'ye hicretle birlikte evrilen sosyal farklılaşmayla beraber ele alınması gereklidir. Hz. Muhammed'in vahiyle ilk temasında Mekke'de hâkim olan yapı ile Medine'de bir şehir devleti kurma kudretine ulaşmış Müslümanların kültürel ve siyasal mevzilenmeleri iki dönem arasında bir hayli mesafe olduğunu göstermektedir. Tebliğin gizli davet ve yakın çevreyi davet boyutundan aleni propaganda aşamasına taşınmasıyla birlikte âyetlerin muhtevası ve hitabı da değişime uğramıştır. Bu değişimin en bariz görüldüğü dönem ise kuş-

kusuz Medine dönemidir. Buradaki demografik yapı içerisinde hâkim durumda bulunan Yahudilerle münasebetlerin âyetlerde konu edildiği şekli Müslüman-Yahudi ilişkilerindeki seyirle doğrudan alakalıdır. Öyle ki hicretin ilk yıllarında Müslümanlara Yahudilerle iyi geçinmeyi, onların birtakım yanlışlarının görmezden gelinmesini ve affedici olmalarını salık veren âyetler, zamanla Yahudilerin sözleşmelere/anayasa-ya aykırı davranışlarıyla yerini savaşı emreden âyetlere bırakmıştır. Bu çalışmada Zemahşerî'nin, Kur'an'ın anlaşılmasında kilit bir kavram olan nesih hakkındaki görüşleri irdelenmiş ve özellikle nesih-maslahat ilişkisi değerlendirilmeye gayret edilmiştir. Neshin hikmet boyutu ile vahyin genel prensipleri arasındaki bağ analiz edilmeye çalışılmıştır. Buradan hareketle nesih ile maslahat prensibini birlikte ele alan bakış açısına vurgu yapmayı böylece nesih kavramı ile ilgili tasavvurumuzu maslahat-makâsîd mefhumlarıyla buluşturmayı amaçlıyoruz. Bu tasavvurla, nesihle ilgili değerlendirmelerde spesifik bakış açısı yerine Kur'an bütünlüğü ile konuya yaklaşmanın önemini vurgulamak istiyoruz. Bir diğer amacımız da nesih tartışmasını hikmet ve maslahat eksenli olarak değerlendiren çabalara bir nebze olsun katkı sağlamaktır.

Anahtar kelimeler: Tefsir, Kur'an, Zemahşerî, Nesih, Maslahat.

ZAMAKHSHARI'S UNDERSTANDING OF NASKH AND THE RELATIONSHIP BETWEEN NASKH AND MASLAHAH

Abstract

The issue of naskh is one of the issues that have occupied the minds of Islamic scholars for centuries. Many independent works have been written on the subject of naskh, and special chapters have been created in tafsir about naskh. The science of nasikh-mansukh took place in the works of 'Ulûm al-Qur'an. The relationship between the individual and society with the Qur'an has been shaped in line with the social change and development processes and the benefits that Almighty God has envisaged for his servants. The concept of naskh refers to changes that take into account the historical development of humanity and consider the contexts of divine decrees that differ according to the situation. In this respect, the issue of naskh continues to occupy the agenda of our scholars even today. One of our commentators who touched on the subject of naskh is Zamakhshari (d. 538/1144). In this article, we will discuss Zamakhshari's understanding of naskh and the relationship he established between naskh and maslahah. Both Zamakhshari's view of naskh and his effort to bring naskh with maslahah and maqasid have original dimensions. Zamakhshari dealt with the verses within the scope of nasikh-mansukh with purposive interpretation. Zamakhshari evaluated naskh as a process related to wisdom in terms of the reasons and conditions affecting the act. According to Zamakhshari, the issue of naskh is a phenomenon that should be considered together with the concept of maslahah. Periodic changes and application differences should be considered together with the concept of naskh. The principle that guides the change process here is the maslahah factor. Two concepts used by Zamakhshari regarding the concept of naskh are benefit and situational. In the establishment of social and moral decrees, the verses' relevance to the point and the interest were taken into consideration. Zamakhshari's view of naskh focused on the naskh-maslahah relationship rather than the existence of naskh or the possibility of naskh. The main problem in the discussion of naskh is that the subject is not handled within the framework of the general purposes of the Qur'an and the final point of view is ignored. Because, according to him, the continuation of the textual existence of a provision does not mean that its applicability is endless. The verses in the Qur'an that point to war and peace are not contradictory with each other, nor are they decreed to be implemented forever.

Likewise, a practice that was permissible in the first years of Islam depending on the number of Muslims was abolished in the following period as a matter of interest. There is a similar situation in the naskh-muhkam connection. The effort to understand the Qur'an includes scientific activities that include dealing with the verses in terms of wording and meaning. Analyzing the elements indicating meaning is important for determining the meaning integrity of the Qur'an. The provisions in the Qur'an establish norms regulating the life of the individual and society and have content shaped by moral principles. In establishing the morality of the Qur'an with a maqasid approach, some practices of the jahiliyyah period were corrected, and some practices were abolished by going to liquidation. By referring to the historicity of the Qur'an, we can say that the verses have taken shape in life with life. However, the Qur'an has a structure that is knitted with supra historical principles that transcend the ages. Zamakhshari states that the verses can be canceled in the direction required by the interest and that a better one or a similar one can be brought in its place. According to him, the principle of maslaha should be observed in pursuing the aims of a shar'i decree. The laws that are suitable for the interests of the societies in terms of their own situation vary, and the mechanism to ensure this is established by naskh. The balance between change and continuity needs to be addressed together with the social differentiation that evolved with the migration from Mecca to Medina. The cultural and political positioning of the Muslims, who had the power to establish a city-state in Medina, and the structure that dominated Mecca at the first contact of Prophet Muhammad with the revelation, shows that there was a great distance between the two periods. The content and address of the verses also changed with the moving of the communiqué from the dimension of secret invitation and an invitation to the close circle to the stage of public propaganda. The period in which this change is most evident is undoubtedly the Medina period. How the relations with the Jews, who are in a dominant position in the demographic structure, are discussed in the verses, is directly related to the course of Muslim-Jewish relations. So much so that the verses advising Muslims to get along with the Jews in the first years of the Hijra, to ignore some of their mistakes, and to be forgiving, were replaced by the verses ordering war as the Jews acted against the contracts/constitution. In this study, Zamakhshari's views on naskh, which is a key concept in understanding the Qur'an, were examined and especially the relationship between naskh and maslaha was tried to be evaluated. The connection between the wisdom dimension of naskh and the general principles of revelation has been tried to be analyzed. From this point of view, we aim to emphasize the point of view that deals with the principle of naskh and maslaha together, so that our imagination about the concept of naskh is brought together with the notions of maslaha-maqasid. With this vision, we want to emphasize the importance of approaching the subject with the integrity of the Qur'an rather than a specific point of view in the evaluations of naskh. Another aim of ours is to contribute to the efforts that evaluate the discussion of naskh as wisdom and benefit.

Keywords: Tafsir, Qur'an, Zamakhshari, Naskh, Maslaha.

GİRİŞ

Kur'an âyetlerinin indiği dönemde muhatabına vermek istediği mesajın anlaşılması, geçmişten bugüne tefsir çalışmalarının öncelikli hedefi olmuştur. Kur'an'ı daha genel bir tarih ve kültür hafızası üzerinden okumak, Kur'an'da yer alan âyetler arasındaki nesih ol-

gusunun bağlam hassasiyetleri üzerinde durmak anlamlı bir çalışma olarak görülmüştür. Bununla birlikte neshin vukuu ve bunun ne şekilde âyetlere tatbik edileceği hususunda çeşitli ihtilafların yaşandığı anlaşılmaktadır. İfadenin başka bir manaya hamledilmesi, lafzın delalet etmediği anlamların çıkarılması, sosyolojik ve tarihsel bağlamın göz ardı edilmesi ve maslahat prensibinin dikkate alınmaması gibi yaklaşımlar neshin sağlıklı zeminde değerlendirilmesi önünde ciddi engel teşkil etmektedir.

Zemahşerî'nin tefsir metodolojisi olarak benimsediği, âyetlerin tarihsel konjonktür ve bağlamına dikkat etme yaklaşımı sosyal değişim bahsinde neshi anlamamıza imkân verecek boyutlar taşımaktadır. Zemahşerî'nin âyet yorumlarında, Kur'an'ın ilk yıllarında vahyin toplumla kurduğu ilişkinin sonraki zamanlarda farklı bir boyutta ele alınmasına dönük tespitleri dikkat çekmektedir. Buna göre denilebilir ki Kur'an'ın değişimi ve toplumsal yapıyı göz önünde bulunduran yapısı, Zemahşerî'nin âyetleri tefsirinde ona yol gösterici bir çerçeve oluşturmuştur. Özellikle sebep ve şartlar bakımından nesihle maslahat münasebetinin kurulmuş olması Zemahşerî'nin hikmet kavramına nasıl baktığına ilişkin önemli veriler barındırmaktadır. Buradaki en dikkat çekici noktalardan birisi Zemahşerî'nin neshe ilişkin fiilden önce vuku bulmuş bir değişikliğin sebep ve şartlar bakımından hikmetle alakalı boyutunu dikkate almış olmasıdır. Böylece fiilde müessir olan sebeplerin âyetlerdeki neshe medar değişiklikleri gündeme getirmesi kaçınılmaz olmaktadır.

Kur'an, hayatta olup bitenlerden kopuk olarak ve donuklaşmış bir biçimde, sosyal gerçekliğe kayıtsız kalmamıştır. Zemahşerî, Müslümanların Uhud savaşında mağlup olmalarının ardından Medine Yahudilerinin Hz. Muhammed'in nübüvvetinden şüpheye düşmeleri ve Hz. Peygamber'in de onları Benî Kaynukâ' çarşısında toplayarak Kureyş topluluğunun başına gelenlerle ihtar etmesi üzerine "*(Resulüm!) İnkâr edenlere de ki: Yakında mağlûp olacaksınız ve cehenneme sürükleneceksiniz. Orası ne kötü bir kalma yeri!*"¹ âyetinin nâzil olduğunu haber vermektedir.² Aslında esbâb-ı nüzûl dediğimiz olgu bu sosyal hadiseler ve aktüaliteye dayanmaktadır. Kur'an'ın doğrudan muhatapları olan insanlar ve onların yaşadıkları olaylarla şekillenen âyetler tüm zamanlara ve insanlığa hitap edecek temel umdelerin iletilmesinde aracılık eden unsurlara dönüşmüştür.

Zemahşerî'nin âyetleri tefsir ederken sıklıkla başvurduğu yöntem, ilgili âyetlerin hangi sosyal şartlara dayandığına dair analizlerdir. Mekke ve

¹ el-Âl-i İmrân 3/12.

² Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî. el-Keşşâf 'an hağâ'iki't-tenzili'n-nâtîk 'an değâ'iki't-te'vil. (Beyrut: Dâru'l-Mârifê, 2009), 162..

Medine sosyolojisini bilmeden sûrelerin muhtevalarını ve hitap biçimlerini yorumlama çabası sağlıklı bir anlama faaliyeti için ciddi engel teşkil etmektedir. Zemaşerî, “*Karşı karşıya gelen şu iki grupta sizin için büyük bir ibret vardır...*”³ âyetini tefsir ederken bu âyetin hitabındaki tarihsel bağlamı tespit etmektedir. Buna göre söz konusu âyet, Bedir günü karşılaşan Müslümanlar ile Kureyş müşriklerinden bahsetmektedir.⁴

Zemaşerî, maslahat düşüncesini makâsîd prensibi ile bir araya getirmiş ve nesih konusuna yaklaşımını bu ilkeye göre oluşturmuştur. Zemaşerî, zamansal ve tarihsel koşullara dikkat çekmiştir. İlk vahiy sürecinde İslâmî çağrı gizli bir şekilde yapılırken ve namazlar hem dini hem de canı koruma maksadıyla (makâsîdü’ş-şerîa) gizliden gizliye evlerde kılınırken sonraki süreçte izlenen politikada ve stratejilerde önemli değişiklikler yaşanmıştır. Zemaşerî bu noktada kavm-i Mûsâ ile ashâb arasında benzerlik kurmuş ve her iki dönemde de maslahat gereği evlerin namazgâh ve karargâh olarak kullanıldığını beyan etmiştir.⁵

Zemaşerî’nin nesih anlayışı hakkında yapılmış akademik çalışmalar oldukça azdır. Bu konuda yazılmış bir yüksek lisans tezi ve makale olmakla birlikte bu çalışmalarda Zemaşerî’nin nesih anlayışı ile Râzî’nin (ö. 606/1210) ve Mâtürîdî’nin (ö. 333/944) nesih anlayışlarının mukayesesi yapılmıştır.⁶ Bu çalışmalarda, müfessirlerin neshe dair lügat ve ıstılah tanımları verilmekte, Kur’anda nesihten bahseden âyetleri nasıl yorumladıkları aktarılmaktadır. Ayrıca neshedilen âyetlerin sayısı, hangi konularda nesih olacağı, nesih ve bedâ arasındaki farklar, nesih kriterleri, nüzul sıralaması, nesih türleri, neshin imkânı gibi meseleler ele alınmıştır. Bu çalışmalar Zemaşerî’nin nesih kavramına bakışını genel olarak vermekle birlikte onun neshin merkezine koyduğu maslahat ve makâsîd düşüncesine oldukça az yer vermişlerdir. Oysa Zemaşerî’nin nesih anlayışını belirginleştiren ve onu diğer müfessirlerden ayıran husus makâsîd temelli yaklaşımıdır. Maslahat ve makâsîd eksenli anlama çabası, Zemaşerî’nin nesih doktrinini tespit etmede kilit bir konumdadır. Buradaki akademik birikime katkı olması açısından spesifik olarak Zemaşerî’nin nesih anlayışını ve nesih-maslahat ilişkisini ele almayı uygun gördük. Çalışmamızda analitik bir yöntem takip edilmiş ve Kur’anda yer alan nesihle ilgili âyetlere dair Zemaşerî’nin yorumları maslahat eksenli olarak irdelenmiştir. Ana-

³ el-Âl-i İmrân 3/12.

⁴ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 163.

⁵ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 471.

⁶ Faruk Çelik, *ez-Zemaşerî ve er-Râzî Tefsirlerinin Nesh Meselesi Açısından Mukayesesi* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015); Abdurrahman Harbi - Süleyman Mollaibrahimoğlu, “Te’vilâtü’l-Kur’an ile Keşşâf Tefsirlerinin Nesh Açısından Mukayesesi”, *Artuklu Akademi* 2019/6 (1).

litik yöntemle Zemahşeri'nin “*el-Keşşâf*” adlı tefsiri incelenmiş ve onda yer alan neshe dair anlatımlar ve tespitler çözümlenmiştir. Zemahşeri'nin nesih anlayışı, parçalara ayırma yöntemiyle analiz edilmiş ve buradan bütüncül bir sonuç elde edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca müellifin maslahat fikrini anlayabilmek için “*el-Keşşâf*” adlı eserde karşılaştırmalı okuma yapılmıştır. Yer yer diğer tefsirlerle mukayeseye gidilerek Zemahşeri'nin nesih yaklaşımı belirginleştirilmeye gayret edilmiştir. Özellikle nesih-maslahat ilişkisi yönünden âyetlere getirdiği yorumlar tespit edilmeye çalışılmıştır.

1. MASLAHAT VE DEĞİŞİM

Zemahşeri'nin ilkesel olarak ortaya koyduğu hususlardan biri, Kur'an'ın değişimi ve toplumsal yapıyı dikkate alan muhtevasını, maslahat ve hikmet boyutuyla buluşturmuş olmasıdır. Nitekim insanların maslahatlarına uygun olarak Kur'an parça parça indirilmiştir.⁷ Âyetlerin teşekkülünde yarar umulan hususlar ile ifsad edici ve bozucu durumlar gözetilmiştir. Öyle ki yüce Allah yer ve gökte olan şeyleri ihtiyaç, menfaat ve maslahatlar doğrultusunda yaratmıştır.⁸ Bununla ilgili Kur'an şöyle buyurmaktadır:

“Yeryüzünde ne varsa tamamını sizin için yaratan, sonra göğe yönelerek onları, yedi gök olarak tamamlayıp düzene koyan O'dur ve O, her şeyi hakkıyla bilmektedir.”⁹

Allah'ın “her şeyi bilen” olmasına yapılan vurgu aslında O'nun bütün eylemlerinde yer alan maslahat unsuruna dikkat çekmektedir. İlk yaratış hadisesinde göze çarpan husus süreklilik halinde bütün vahiy süreçlerinde hep var olagelmıştır. Allah'ın bilmesi, insanın bilgisini kuşatıcı mahiyette ele alınmış ve şârî'nin katında yer alan gâî plandaki hikmete dayalı malumattan insanın yoksunluğunu izhar edici boyutlara işaret edilmiştir. Zemahşeri'ye göre kullar açısından önemli olan husus, Allah'ın murat ettiği maslahatların neliğinin bilinmesi değil İslâm'ın öngördüğü temel umde ve hükümlerde saklı gayelerin bulunduğu gerçeğinin kavranmasıdır. Allah'ın fiillerinde yer alan maslahatların bilinmemesi sadece insana özgü olmayıp diğer varlıklar için de geçerlidir. Yüce Allah meleklerle hitaben “*Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım.*” dediğinde onlar “*Orada fesat çıkaracak ve kan dökecek biri mi yaratacaksın?*” şeklinde cevap vermişler ve Allah'ın söz konusu eylemindeki hikmeti kavrayamamışlardır. Zira yüce Allah “*Şüphe*

⁷ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an haqâ'iki't tenzili'n-nâtik 'an dekâ'iki't- te'vil* (Beyrut: Dâru'l-Mârife, 2009), 23.

⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 23.

⁹ *Kur'an Yolu* (Erişim 21 Mart 2022), el-Bakara 2/29.

yok ki ben sizin bilmediklerinizi bilirim.” diyerek onlar için gizli olan maslahatların kendisi tarafından bilindiğini ifade etmiştir.¹⁰

Kur’andaki ilgili pasaj şöyledir: “*Hani rabbın meleklere, “Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım” demişti. Onlar, “Biz seni övgü ile tesbih ederken ve senin kutsallığını dile getirip dururken orada fesat çıkaracak ve kan dökecek birini mi yaratacaksın?” dediler. Allah “Şüphe yok ki, ben sizin bilmediklerinizi bilirim” buyurdu.*”¹¹

Böylece fillerdeki güzellik ve hikmet veçhesi Allah’ın ilim dairesinde yer alan maslahatlar olarak dile getirilmiştir.¹² Melekler insan denen varlığın yaratılmasındaki dinî faydaları idrak edememiş ve olası birtakım sıkıntıları gündeme getirmişlerdir. Yüce Allah ise insanlar içerisinde halifelik misyonunu yürütecek kimselerin varlığını hatırlatarak mücmel şekilde bazı maslahatları açıklamıştır.¹³ Benzer durum âyetlerin inzâl keyfiyetlerinde de kendisini göstermektedir. Nitekim Medine Yahudilerinden bir kısmı Hz. Muhammed’i ayıplayarak: “Şu Muhammed’i görmüyor musunuz? Ashâbına bir şeyi yapmalarını emrediyor, sonra da bunu yasaklayıp zıddını emrediyor. Bugün bir şey söylüyor yarın o söylediğinden dönüyor.”¹⁴ demişlerdir. Onların bu beyanları üzerine Kur’anda yer alan şu âyet nâzil olmuştur:

“*Biz bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak, mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz. Bilmez misin ki Allah her şeye kâdirdir.*”¹⁵

Zemahşeri’ye göre bu âyet, Allah’ın kullarının işlerinin maliki olduğunu ve âyetleri erteleme, değiştirme, iptal etme ve unutturma gibi tasarrufları insanların maslahatlarına uygun bir şekilde gerçekleştirdiğini ifade etmektedir. Allah’ın gücü hayra, hayır bakımından ona denk olana ve daha hayırlısına yetmektedir. Maslahatın gerektirdiği istikamette ya âyet ortadan kaldırılır ve daha hayırlısı getirilir ya da önceki hükmün bir benzeri getirilir. Bütün bu süreçlere rehberlik eden şey ise maslahattır.¹⁶ Yüce Allah kullarının maslahatına ve hayırına olan şeyleri ezeli ilmi ile bilmekte ve ona göre kullarına genişlik sağlamak ve işlerini kolaylaştırmaktadır. Örneğin kible değişikliği bahsinde değişimin gerçekleşmesini sağlayan şey insanla-

¹⁰ Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 70.

¹¹ el-Bakara 2/30.

¹² Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 71.

¹³ Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 71.

¹⁴ Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 91; Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri* (İstanbul: Nesa Yayıncılık, ts), 1/103; Yahudiler bu sözleriyle aslında neshi Allah için muhal gördüklerini belirtmek istemişlerdir. M. Sait Şimşek, *Kur’an’ın Anlaşılmasında İki Mesele* (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1991), 83; Mustafa Kılıçaslan, “İbn Kayyim el-Cevziyye’nin Nesih Anlayışı”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/34 (Haziran 2018), 699.

¹⁵ el-Bakara 2/106.

¹⁶ Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 91.

rın bir tasadan kurtulması ve işlerinin kolaylaştırılmasıdır.¹⁷ Bununla ilgili âyet şöyledir:

*“Doğu da Allah’ındır batı da. Nereye dönerseniz Allah’ın zâtı oradadır. Şüphesiz Allah (zât ve sıfatlarında) sınırsızdır, her şeyi bilmektedir.”*¹⁸

Bu âyetle ilgili şöyle bir olay rivayet edilmektedir. Bir topluluk namaz kılacakları esnada karanlık sebebiyle kiblenin ne tarafta olduğunu tespit edememiştir. Öyle ki topluluk içerisinde farklı yönlere doğru namaz kılanlar olmuştur. Yaşanan bu sıkıntı üzerine yüce Allah “nereye dönerseniz” buyurarak orada bulunan insanları teskin etmiştir. Böylece şer’î bir hükümün gayeleri gözetmedeki maslahat ilkesi devreye alınmıştır. Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) âyetteki “فَإَيْنَمَا تَوَلَّوْا” ifadesini “التَّوَلَّيْتُ” sıygasından “فَإَيْنَمَا تَوَلَّوْا” şeklinde okumuştur. Buna göre yüce Allah “kibleyi ne tarafa çevirirseniz” demiştir.¹⁹ Buradaki “nereye dönerseniz” hitabının dua ve zikir için olduğu da söylenmiştir.²⁰ Müminler için burada bir kolaylık sağlanmış ve yolculukta, karanlıkta ve baskı altında buldukları durumlarda namaz kılarken dönülecek her yönün makbul olduğu dile getirilmiştir. Burada elverişlilik ve uygunluk kriterlerinin Kur’an tarafından dikkate alındığı anlaşılmaktadır. Zira elverişlilik ve uygunluk, maslahatı gözetme gayesiyle doğrudan ilişkilidir.²¹ Diğer yandan “Her nereden çıkarsan, yüzünü Mescid-i Harâm tarafına çevir. Nerede bulunursanız yüzünüzü yine o tarafa döndürün.”²² âyeti “nereye dönerseniz”²³ hitabı ile birlikte geçerliliğini korumaktadır. Cenâb-ı Hak yeryüzünün tümünü meşcit yaptığını, Doğu’nun da Batı’nın da kendisine ait olduğunu belirtmiş fakat nerede namaz kılınırsa kılınırsın Mescid-i Haram’a yönelmenin gerekliliğini ifade etmiştir. Eğer bir mazeret söz konusu ise bu takdirde yönelme emri de devre dışı bırakılmaktadır. Koşullar elverişli hale geldiğinde yine Mescid-i Haram’a yönelme gerekliliği ortaya çıkmış olmaktadır.²⁴ Yüce Allah faydalı yahut zararlı bütün fiilleri bir hikmet ve maslahata göre gerçekleştirmektedir.²⁵ Allah’ın hükmettiği ahkâma dair hususlar hikmet ve maslahat esasıyla çevrelenmiştir.²⁶

Kur’an’daki şu âyet dikkat çekicidir:

“Ey Ehl-i kitap! Resulümüz kitapta bulunup da gizlemekte olduğunuz bir-

¹⁷ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 93.

¹⁸ el-Bakara 2/115.

¹⁹ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 93.

²⁰ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 93.

²¹ İbrahim Kâfi Dönmez, “Maslahat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 14 Şubat 2022).

²² el-Bakara 2/150

²³ el-Bakara 2/115.

²⁴ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 93.

²⁵ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 167.

²⁶ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 277.

çok şeyi size açıklamak üzere geldi; birçoğunu da açığa vurmuyor. Şüphe yok ki size Allah'tan bir ışık, apaçık bir kitap geldi."²⁷

Yahudiler Tevrat'ta yer alan Hz. Muhammed'in nitelikleri ve recm ile ilgili âyetleri gizlemişlerdir. Kur'an ise onların gizlemiş olduğu bilgilerden dinî bir maslahat gereği açıklanmasında zaruret bulunmayan hususları beyan etme gereği duymamıştır. Bunun yanında recm, peygamberin nitelikleri gibi alanlarda şeriatın ihyası ve bidatin imhasına dönük noktaları açığa çıkarmıştır.²⁸ Zemahşerî, Allah'a iftiradan ve O'nun vahyini değiştirmekten daha büyük bir günah olamayacağını belirtmiştir.²⁹

Allah Teâlâ her topluluk için bir şeriat ve yürümekte oldukları bir yol tayin ettiğini belirtmektedir.³⁰ Bu şeriatlar durumlara ve çağlara göre farklılaşan genel insanlık yararı olarak görülebilecek maslahatlar doğrultusunda değişime uğramıştır.³¹ Toplulukların kendi durumları açısından maslahatlarına uygun olan yasalar çeşitlilik ve farklılık arz etmektedir.³² Neshin örfü gereği bir şeriatın başka bir şeriatle değiştirilmesi genel vahiy düzenine uygun bir durumdur. Değişimin gerekçesi ve bu değişimin ne gibi faydalar sağlayacağını insanlar tarafından bilinmemesi hikmet boyutunu öne çıkarmaktadır. Öyle ki Hz. Muhammed bazı durumlardaki alınan kararları ya da bazı uygulamaları ancak o işin sonucunda kavrayabiliyordu. Böylece Allah Teâlâ ona söz konusu işin arka planını ve uygulamada ne gibi yararlar elde edileceğini göstermiş oluyordu. Örneğin, Tebuk seferi için hazırlıklar yapıldığı esnada münafık kimseler Hz. Muhammed'e gelerek savaşa güçlerinin yetmediğini ileri sürerek harbe katılmamak üzere izin istemişlerdir.³³

²⁷ el-Mâide 5/15.

²⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 283.

²⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 283.

³⁰ "(Resulüm!) Sana da kendisinden önceki kitapları tasdik edici ve onları denetleyici olarak bu kitabı hak ile indirdik. Artık aralarında Allah'ın indirdiği ile hükmet. Sana gelen bu gerçeği bırakıp da onların isteklerine uyma. Her birinize bir şeriat ve bir yol yöntem verdik. Allah dileyseydi sizi tek bir ümmet yapardı. Fakat size verdikleriyle sizi denemek istedi. Öyleyse hayırlı işlerde birbirinizle yarışın. Hephinizin dönüşü Allah'adır. Allah size hakkında ayrılığa düştüğünüz şeyleri haber verecektir." el-Mâide 5/48.

³¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 293.

³² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 975.

³³ "Kolay elde edilecek bir kazanç ve kısa bir yolculuk olsaydı mutlaka peşinden gelirlerdi; fakat o meşakkatli yol onlara uzun geldi. Bir de kalkıp, "Gücümüz olsaydı inanın ki sizinle beraber sefere çıkardık" diye Allah'ın adına yemin edecek, böylece kendilerini helâke sürükleyecekler. Oysa Allah onların yalan söylediklerini elbette biliyor. Allah seni affetti de doğru söyleyenler sence belli olmadan ve kimlerin yalancı olduğunu bilmeden niçin onlara izin verdin? Allah'a ve âhiret gününe iman edenler, kendilerini mallarıyla ve canlarıyla cihad etmekten muaf tutman için senden izin istemezler. Allah, buyruğuna karşı gelmekten sakınanları çok iyi bilir. Senden izin isteyenler sadece, Allah'a ve âhiret gününe iman etmeyenler ve şüpheye kapılmış olanlardır; onlar şüpheleri içinde bocalayıp dururlar. Eğer onlar savaşa çıkmak isteselerdi elbette bunun için bir hazırlık yapabilirlerdi; fakat Allah da onların sefere çıkılmalarını istemedi, onları geri koydu, onlara "Oturun bakalım diğer oturanlarla beraber!" denildi. Şayet onlar sizinle beraber sefere çıkmış olsalardı, size bozgunculuktan başka katkılarla olmayacak ve sizi fitneye düşürmek istedikleri için aranızda sokulacaklardı; içinizde onlara kulak asacak olanlar da vardı. Allah zalimleri çok iyi bilir." et-Tevbe 9/42-47.

Hız. Peygamber onların iç yüzünü bilmediği için savaşa katılmama izni vermiştir. Bu izin sayesinde samimiyetsizlikleri ve ikiyüzlülükleri örtbas edilmiş ve münafıklıklarını kamufle edebilme imkânını elde etmişlerdir. Yüce Allah peygamberine, savaşa katılmayanların hasta rolü yaparak bahane uydurduklarını haber vermiştir. “*Gücümüz olsaydı inanın ki sizinle beraber sefere çıkardık*”³⁴ diye yemin ederek sefere katılmayanların yalan yere yemin ettikleri bildirilmiştir. Neticede yüce Allah cihattan kendilerinin muaf tutulmasını isteyen kişilerin sefere çıkmamalarını istemiştir. Fakat buradaki gerekçe onların sefere çıktıkları takdirde bozgunculuk yaparak Müslümanlara daha çok zarar verecek oluşlarıdır. Oysa Hz. Muhammed onlara inandığı ve güvendiği için savaşa katılmama izni vermişti. Allah Teâlâ ise bir mefsedetin önüne geçmek için onların geri durmasını sağlayarak “*Oturun bakalım diğer oturanlarla beraber!*”³⁵ buyurdu. Bu mefsedeti de peygambere ihtar etti ve şöyle buyurdu: “*Doğru söyleyenler sence belli olmadan ve kimlerin yalancı olduğunu bilmeden niçin onlara izin verdin?*”³⁶ Bozgunculuğa dönük mefsedet uyarısı aynı zamanda Müslümanların yararına olan maslahatı sağlamıştır. Hz. Peygamber ise bu maslahatı ancak Tebük seferi dönüşünde kavrayabilmiştir.³⁷ Bu durum aslında Allah’ın işleri maslahatlara bağlama yani insanların yararına olacak bir biçimde sonuçlandırma âdetinin bir gereğidir.³⁸

Şeriat hükümlerinin tamamı fesada düşmekten muhafaza etmenin yollarını ve dinî menfaatleri/maslahatları temin etmek üzere yapılandırılmıştır.³⁹ Bu dinî menfaat ve maslahatları sağlamak için örneğin Yûsuf peygamber kardeşleri köylerine dönmek üzere hazırlık yaparken kervanda bulunan yüklerinin içerisine saraya ait bir su kabını koydurmuş ve onları hırsızlık yapmakla suçlamıştır.⁴⁰ Zemaşerî’ye göre bu hîle-i şerîyyedir ve bu hîlede çok büyük maslahatlar bulunmaktadır.⁴¹ Dolayısıyla bu hîle sayesinde

³⁴ et-Tevbe 9/42.

³⁵ et-Tevbe 9/46.

³⁶ et-Tevbe 9/43.

³⁷ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 435.

³⁸ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 472.

³⁹ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 525.

⁴⁰ “Yûsuf, onlara yüklerini hazırlattığı zaman (saraya ait bir) su kabının kardeşinin yükü içine koydurdu. Sonra bir görevli, “Ey kâfile! Siz kesinlikle hırsızınız!” diye bağırdı. Kardeşleri onlara dönerek, “Ne arıyorsunuz?” dediler. “Kralın su kabını arıyoruz; onu getirene bir deve yükü (bahşiş) var” diye cevap verdiler. (İçlerinden biri) “Ben bu söze kefilim” dedi. Onlar, “Allah’a ant olsun ki bizim bu yerde fesat çıkarmak için gelmediğimizi siz de biliyorsunuz, biz hırsız da değiliz” dediler. (Görevliler), “Peki, yalan söylüyorsanız (sizde) bunun cezası nedir?” diye sordular. “Onun cezası, kayıp eşya kimin yükünde bulunursa onun buna karşılık alıkonulmasıdır. Biz zalimleri böyle cezalandırırız” dediler. Bunun üzerine Yûsuf, kardeşinin yükünden önce onların yüklerini aramaya başladı. Sonra da su kabını kardeşinin yükünden çıkardı. İşte biz Yûsuf’a böyle bir tedbiri öğrettik, yoksa Allah dileyip bunu öğretmeseydi kralın kanununa göre kardeşini alıkoyamazdı. Biz dilediğimizi derecelerle yükseltiriz. Her bilenin üstünde daha çok bilen biri vardır.” Yûsuf 12/70-76.

⁴¹ Zemaşerî bu maslahatların ne olduğu hakkında bir bilgi vermemektedir. Kanaatimizce Yûsuf

Yûsuf peygamber maslahatlara giden yolun kapısını aralamış olmaktadır.⁴² Yüce Allah, büyük bir maslahat gereği Yûsuf'a Bünyamin'i almasını ve onu alıkoymasını emretmiştir.⁴³

Maslahat bilgisinin hem şeriatlarda hem de uygulamalarda birtakım değişikliklerin müsebbibi olduğu gözükmektedir. Öyle ki Zemahşeri'ye göre dinî hükümler, durumların ve dönemlerin değişmesiyle değişebilen maslahat esaslı yasalardır.⁴⁴ Her dönemin kullara farz kılınacak hükümleri bulunmaktadır.

Nitekim yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

*“Allah dilediğini siler, dilediğini de yerinde bırakır; ana kitap onun katındadır.”*⁴⁵

Bu âyete göre yüce Allah dilediğini silmekte ve neshetmeyi doğru bulduklarını ise neshetmektedir. Maslahat gereği yerinde bırakılması uygun görülen hususlar ise sabit bırakılmakta ve neshedilmemektedir. Buradaki silinecek şeylerin neler olduğu konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür.⁴⁶ Bir yoruma göre Cenâb-ı Hak, kulları izlemekle görevli hafaza meleklerinin

peygamberin kardeşlerini hırsızlıkla itham edip onları alıkoymasındaki hikmetin İsrâiloğulları'nın Mısır'a yerleşmeleri ile bir ilgisi bulunmaktadır. Öyle ki yüce Allah Yûsuf peygambere saraya ait bir su kabını kardeşinin yükünün içine koydurmasını ilham ederek ona böyle bir tedbiri öğretmiş oldu. Bu sayede kardeşini alıkoyması mümkün olmuştur. Mısır kanunlarına göre hırsızlık yapan kişiye el konulması mümkün değildi. Mısır'da hırsızlığın cezası tazmin ve darptan ibaretti. Bu sebeple saray görevlileri Yûsuf'un kardeşlerine hırsızlık yapan kişinin cezasının ne olacağını sormuşlardır. İbrâniler arasında hırsızlık yapan kişiye el konuluyor ve köleleştiriliyordu. Yûsuf peygamber, kardeşini ancak böyle bir gerekçeyle alıkoymabilirdi. Bünyamin'in Mısır'da tutulması beraberinde kardeşlerinin de oraya naklini sağlamış oldu. Böylece yüzyıllar sürecekle olan İsrâiloğulları'nın Mısır süreci başlamış oldu. Antik Mısır'da ve eski topluluklarda hırsızlık suçunun şahsî bir eylemden çok kamu düzenini ihlal eden bir eylem olarak algılandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Kur'an'da yer alan Yûsuf'un kardeşlerine ait *“Allah'a ant olsun ki bizim bu yerde fesat çıkarmak için gelmediğimizi siz de biliyorsunuz, biz hırsız da değiliz.”* (Yûsuf 10/73) söylemleri hırsızlığın kamusal düzenle irtibatını ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra Tevrat'ta da hırsızlık yapan kişinin malı yoksa köle olarak satılabileceği belirtilmektedir. (Çık. 22:3) Ali Bardakoğlu, “Hırsızlık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 13 Mart 2022); Ebu'l Ferac Cemâlüddin Abdurrahmân İbnü'l-Cevzi, *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2002), 710.

⁴² Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 525.

⁴³ Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 525.

⁴⁴ Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 542.

⁴⁵ er-Ra'd 13/39.

⁴⁶ Fahreddin er-Râzi'ye göre Allah Teâlâ Tevrat ve İncil şeriatları gibi hükümleri neshetmiştir. Yüce Allah'ın insanlara önce hayat verip, belli bir müddet onları hayatta bırakıp sonra da öldürmesi de bu kabildendir. Ona göre Allah'ın önce zengin edip sonra fakir kılması da bu silme kapsamındadır. Râzi buradaki silme durumunu daha çok vakit ve müddet olarak ele almıştır. Bir şeyin bir zaman diliminde geçerli olup belirli bir süre sonunda miadını doldurmasından yola çıkarak her şeyin mukadder bir vakti vardır sonucuna ulaşmıştır. Buna göre her şeyin bir eceli vardır. Kitabın, zenginliğin, fakirliğin, mutluluğun ve mutsuzluğun bir eceli vardır. Her belli vakit ancak Allah'ın bilebileceği bir maslahatı ihtiva etmektedir. Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzi, *Mefâtihu'l-ğayb* (Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1981), 19/65; İbnü'l Cevzi (ö. 597/1201) ise *“Allah dilediğini siler”* ifadesiyle ilgili olarak şu görüşleri zikretmektedir: Bir görüşe göre silinip yerinde bırakılan hususlar zenginlik, bedbahtlık, rızık ve ecel gibi halleri kapsamaktadır. Diğer görüşe göre bunlar nâsih ve mensûhtur. Mensûh olanlar silindiği gibi muhkem olanlar yerinde sabit kalmaktadır. Bir başka görüşe göre Allah kullarının günahlarından dilediğini silip başlayacaktır. İbnü'l-Cevzi, *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*, 737-738.

iyilik ve kötülük sayılamayacak kayıtlarını iptal etmektedir. Çünkü bu melekler insanların bütün söz ve davranışlarını yazmakla görevlendirilmişlerdir.⁴⁷ Bir başka yoruma göre Allah, tövbe eden kimselerin isyan ve inkârlarını silmektedir. Bu durumda iman ve itaatleri sabit kalmış olmaktadır.⁴⁸

Değişim ve maslahat ilişkisini gösteren Kur'andaki bir âyet şöyledir:

“Biz bir âyetin yerine başka bir âyeti getirdiğimiz zaman -ki Allah neyi indireceğini çok iyi bilir- “Sen sadece uyduruyorsun” dediler. Öyle değil, fakat onların çoğu bilmezler.”⁴⁹

Zemahşerî'ye göre en genel tanımlama ile nesih, bir âyetin başka bir âyetle değiştirilmesidir.⁵⁰ Buna göre yüce Allah dinî hükümleri başka hükümler ile değiştirmektedir.⁵¹ Buradaki değişimi sağlayan unsur ise maslahat prensibidir. Çünkü hükümler maslahat esasına göre yer almaktadırlar. Maslahat esasına göre bir hüküm dün yararlı iken bugün zararlı ya da bugün yararlı iken yarın zararlı olabilmektedir. Yani bütün bu değişimlerin arkasında saklı olan bakış açısı yarar-zarar dengelerinin gözetilmesiyle tezahür etmektedir. Bu nedenledir ki Hz. Muhammed'in zaman zaman ağırlı hafif olanla, hafifi ağır olanla bazen de hafifi hafifle ya da ağırlı ağırla değiştirdiği oluyordu. Burada önemli olan nokta bir hükmü hafifletmek ya da ağırlaştırmak değil maksat noktasında gözetilen maslahatlardır.⁵² Öyle ki Kur'an'ın bir defada indirilmeyip peyder pey nâzil olmasındaki gaye ile gözetilen maslahatlar arasında doğrudan ilişki bulunmaktadır. “Bu tecdricilik aynı zamanda duygusal adetlerle içtimai gelenekleri de kapsamıştır. Kur'an bu konularda aceleci bir tavır takınmamış, zamanı kollamış planlamaya önem vermiş bir şekilde ve bu gecikmenin daha yararlı olacağına inanmıştır.”⁵³ Nasıl ki Kur'an'ın tecdricen inzâli (tencîm) bir maslahat gereği ise neshin

⁴⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 542.

⁴⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 542.

⁴⁹ en-Nahl 16/101.

⁵⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 584; Zemahşerî, müşriklerin Hz. Muhammed'e hitaben başka bir Kur'an getirmesini o takdirde iman edeceklerini belirten yaklaşımlarının nesihle ilgili olduğunu söylemektedir. Hz. Peygamber azap âyetini rahmet ifadesiyle değiştirme teklifi karşısında “Benim onu kendiliğimden değiştirmem mümkün değil.” (Yûnus 10/15) şeklinde verdiği cevap aslında onun neshe tabi olduğunun beyanıdır. Böylece o, kendisinin nesih yetkisi olmadığını, bir âyeti değiştirme ya da onu kaldırma tasarrufunun Allah'a ait olduğunu ifade etmiştir. Değiştirme ve neshetme ancak Allah'ın takdirinde gerçekleşmektedir. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 458.

⁵¹ Kurtubî'ye (ö. 671/1253) göre nesih tebdil etmek demektir. Kaldırılan âyetin yerine bir başka âyet konulmaktadır. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh Kurtubî, *el-Câmi li-ahkâmi'l-Kur'an* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 2006/1427), 12/427; Seyyid eş-Şerif el-Cürçânî, *Ta'rifât Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*, çev. Ali Erkan (İstanbul: Bahar Yayıncılık, 1997), 238; Harbi - Mollaibrahimoğlu, “Te'vilâtü'l-Kur'an ile Keşşâf Tefsirlerinin Nesh Açısından Mukayesesi”, 93; Muhammed Abdülazîm Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fi 'ulûmi'l-Kur'an* (Dimaşk: Dâru Kuteybe, 2010), 2/193; “Nesih, İslam'ın, fitrat dininden uzaklaşan eski İlahi dinleri eski haline döndürmesidir.” Remzi Kaya, *Kur'an-ı Kerim'de Nesih* (Bursa: Furkan Ofset, 2001), 25-26.

⁵² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 584.

⁵³ Subhi es-Salih, *Kur'an İlimleri*, çev. M. Said Şimşek (İstanbul: Hikmet Yayınevi, 2015), 269.

varlığı da bir maslahata dayanmaktadır.⁵⁴ Kur'an'ın bir defada topluca indirilmesindeki hikmete aykırılık neshin olmaması durumundaki hikmete aykırılık mesabesindedir.⁵⁵ Yüce Allah Kur'an'ı hikmete uygun şekilde “*el-Hakk*”⁵⁶ olarak indirmiştir. Bu yönüyle nesih de hak olan şeylerdendir.⁵⁷ Zemahşerî, Kur'an'ın tadrîcen indirilmesinin hikmetini Cebrâil'in dilinden şöyle ifade etmektedir;

“Bizim değişik zamanlarda ara ara iniyor olmamız, sadece Allah'ın emri, O'nun doğru ve hikmetli görmesi ile gerçekleşmektedir. Önümüzdeki ve aramızdaki yön ve mekânlar ve bunların arasındakiler, içinde bulunduğumuz mekânlar hep O'na aittir, bizler bir yönden diğer bir yöne, bir mekândan diğer bir mekâna ancak O'nun emri ve isteği ile intikal edebiliriz, her hareket ve sükûnu, olmuş ve olacak her hali bilen ve muhafaza eden O'dur, O'nun hakkında gaflet ve unutmaya gibi bir şey düşünmek caiz değildir, O bir maslahat ve hikmet görmedikçe ve bize izin vermedikçe bizler onun manevî egemenlik alanı içerisinde nasıl hareket edebiliriz ki?”⁵⁸

Zemahşerî Nahl sûresinin 102. âyetiyle ilgili olarak “hak” kelimesi üzerinde durmuştur.⁵⁹ Âyet şöyledir:

“İman edenlere sebat kazandırsın, Müslümanlara rehber ve müjde olsun diye rabbın tarafından bir gerçek olmak üzere Kur'an'ı Ruhulkudüs'ün indirdiğini söyle.”

Âyette geçen “بِالْحَقِّ” kelimesiyle kastedilen Kur'an'ın hikmete uygun olarak indirilmesidir. İman edenlerin imanlarının pekiştirilmesi ise insanların nesihle imtihan edilmesiyle gerçekleşmektedir. Zemahşerî burada iman ve nesih arasında epistemolojik bir bağ kurmuş olmaktadır. Neshin varlığı imanın hikmetle buluşturulmasında kilit bir rol üstlenmekte ve böylece imanın sâbit-kadem olması sağlanmaktadır. Bu yorumuyla Zemahşerî ina-

⁵⁴ Kur'an âyetlerinin teşekkülünde sosyal sorunlar ortaya çıktıkça bunlara dönük yaklaşımlar tadrîci olarak ortaya konulmuştur. Örneğin alkol kullanmaya ilişkin ilk yıllarda itirazi bir kayıt düşünülmüştür. Hukuk açısından yavaş ve tecrübi bir şekilde kademe kademe içki yasaklanmıştır. Fazlur Rahman, *İslâm*, çev. Mehmet Dağ – Mehmet Aydın (İstanbul: Selçuk Yayınları, 1993), 52.

⁵⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 584.

⁵⁶ “İman edenlere sebat kazandırsın, Müslümanlara rehber ve müjde olsun diye rabbın tarafından bir gerçek olmak üzere Kur'an'ı Ruhulkudüs'ün indirdiğini söyle.” en-Nahl 16/102.

⁵⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 584.

⁵⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 641.

⁵⁹ Âyette geçen “بِالْحَقِّ” lafzının “doğru emir” anlamına geldiği belirtilmiştir. Yani Cebrâil açık delillerle Müslümanların imanlarını sağlamlaştırmak için hak ile inmiştir. İbnü'l Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*, 794; Bir başka görüşe göre “hak” kelimesi Allah'ın insanlar üzerindeki hakkı, doğruluk ve sağduyu gibi anlamlara gelmektedir. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünneti tefsîru'l-Mâtürîdî*, thk. Mecdî Basellûm (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005), 6/572; Bir görüşe göre Cebrâil'in hak olarak Kur'an'ı indirmesi nesheden bütün âyetleri kapsamaktadır. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006/1427), 12/427.

nanların imanlarının pekişmesinde vahyin temel gayesi ile nesih arasında bir bağ kurmuş olmaktadır.⁶⁰

Yüce Allah kullarının maslahatlarını dikkate almakta ve onların şer'i meselelerini gözetmektedir.⁶¹ Allah Teâlâ kullarına nelerin farz kılınması gerektiğini ve bunları ne şekilde yerine getireceklerini çok iyi bilmekte ve buna göre hüküm vermektedir. Öyle ki Hz. Muhammed'e (s.a.v) has kılınmış durumlarda da belirleyici olan maslahat prensibidir. Zira bu tarz uygulamalar Hz. Muhammed'e (s.a.v) mahsus olup, müminlerden ayrı olarak ona özgü kılınmış hükümleri ifade etmektedir.⁶² Helal ve haramların uygulanmasında belirleyici olan bu faktör durumsallık ve değişim arasındaki bağlantıya işaret etmektedir. Esasen Kur'an hükümleri ortaya konulurken bu husus göz önünde bulundurulmuştur. Bu konudaki en belirgin örneklerden biri "savaş" mevzusunda Müslümanlara yol haritası mahiyetinde serdedilen önerilerdir. Kur'an'da bununla ilgili bir âyet şöyledir:

*"Kâfirlerle savaşa girdiğinizde hemen öldürücü darbeyi vurun, nihayet onları çökertince esirleri sağlam bağlayın. Sonra ya karşılıksız bırakırsınız yahut bedel alarak. Ki böylece savaş ağır yüklerini indirsın (sona ersin). İşte böyle; Allah dileseydi onları bizzat cezalandırırdı, fakat sizleri birbirinizle denemek istiyor. Allah, yolunda öldürülenlerin amellerini asla boşa çıkarmayacaktır."*⁶³

Yukarıdaki âyet, Müslümanların savaş halinde müşriklere karşı tutumlarının ne olması gerektiğini bizlere haber vermektedir. Savaş esnasında yapılacaklarla savaşın bitimindeki uygulamalar farklı esaslara tabi olmaktadır. Çünkü buradaki temel maksat savaşın ağır yüklerini indirmesi yani barışın sağlanmasıdır. Buna dönük olarak karşılıksız ya da bir bedel mukabilinde esirlerin serbest bırakılması öngörülmüştür. Şâfiî (ö. 204/820) ise bu âyetten yola çıkarak şu dört alternatifi ortaya koymuştur: Öldürmek, köleleştirmek, Müslüman esirlerle takas yapmak ve karşılıksız serbest bırakmak. Sorumlu makamda bulunanlar Müslümanların maslahatlarını gözeterek bu dört seçenekten birisini uygulayacaklardır.⁶⁴ Şâfiî âyette yer almayan Müslüman esirlerle takas seçeneğini, Hz. Peygamberin Sümâme b. Üsâl el-Hanefî'yi (ö. 12/633) karşılıksız olarak, bir müşrik esiri ise iki Müslüman esirin hürriyeti karşılığında serbest bırakmasına dayandırmıştır.⁶⁵ Söz konusu bu delilin

⁶⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 584.

⁶¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 612.

⁶² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 861.

⁶³ Muhammed 47/4.

⁶⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1018.

⁶⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail Buhârî, *el-Câmi 'u's-şâhih* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1423/2002), "Meğâzi", 70 (No. 4372); Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1018.

mensûh olduğu rey ehli tarafından dile getirilmiştir.⁶⁶ Müslümanların savaşı ancak barışı amaçlayarak yürütmeleri gerektiğini salık veren yukarıdaki âyet bizlere maslahata göre farklı tercihleri sunmaktadır. Duruma göre tercihlerden biri öne çıkabilecektir. Bu seçenekleri daraltma girişimlerinin olduğu da görülmektedir. Öyle ki Mücâhid'e (ö. 103/721) göre "bedelsiz veya fidye karşılığı serbest bırakma" hükmü Bedir gününe ilişkindir ve neshedilmiştir. Ona göre esir alınan bir müşrik ya Müslüman olur ya da öldürülür. Ebû Hanîfe'ye (ö. 150/767) göre esir alınan müşrik ya öldürülür ya da köleleştirilir. Savaş esirlerinin durumunun ne olacağına ilişkin âyette dile getirilen seçenekler Müslümanların maslahatlarıyla ilişkili boyutlar taşımaktadır. Duruma ve gidişata göre tercihlerden biri seçilebilecektir.⁶⁷ Nitekim yüce Allah'ın bir hikmet/maslahat gereği meşru ve helal kıldığı bir şey sonraki süreçte haram kılındığında maslahat fesada/mefsedete dönüşmüştür.⁶⁸

Yüce Allah fesat kaynağı olacak şeyleri bilmekte ve kullarını bunlardan korumaktadır. Zemahşerî, tilaveti mensûh kılınmış âyetlerin bir maslahat gereği olarak Hz. Muhammed'e unutturulduğunu söylemektedir. Kur'an'da yer alan "*Sana okutacağız ve Allah öyle dilemedikçe unutmayacaksınız*"⁶⁹ âyeti, Hz. Muhammed'in kendisine gelen vahyi "Allah'ın diledikleri müstesna" olmak üzere unuttuğuna vurgu yapmaktadır. Allah Teâlâ dilediği hususlarda hükmü ve tilaveti kaldırmak suretiyle bunları Hz. Muhammed'in hafızasından silmiştir. Bu durum sahâbe tarafından da bilinmektedir. Nitekim bir gün Hz. Peygamber namazda iken bir âyeti okumayı unuttuğu, bunun üzerine Übeyy b. Kâ'b (ö. 33/654) o âyetin neshedildiğini sanmıştır. Hz. Peygamber ise söz konusu âyeti unuttuğunu neshetmenin vuku bulmadığını belirtmiştir.⁷⁰ Böylece yüce Allah dinî maslahata uygun olarak dilediği vahyi unutturmakta dilediğini ise koruma altına almaktadır.⁷¹

2. NESHİN VUKUU VE MASLAHAT PRENSİBİ

Zemahşerî'ye göre âyetin neshedilmesi, bir âyeti yerine başka bir âyet getirmek⁷² suretiyle kaldırmak demektir. İlk dönem alimleri neshi iptal etmek, izale etmek, değıştirmek ve nakletmek şeklinde anlamıştır.⁷³ Bunun yanı

⁶⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1018.

⁶⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1018.

⁶⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1119.

⁶⁹ el-A'lâ 87/6-7.

⁷⁰ Ebû Abdîrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî, *Kitâbu's-Süneni'l-Kübrâ*, nşr. Abdulmuhsin et-Türki vd. (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), "Menâkıb", 28 (No. 8183).

⁷¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1195.

⁷² "Biz bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak, mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz. Bilmez misin ki Allah her şeye kâdirdir." el-Bakara 2/106.

⁷³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (İran: Neşru Edebi'l-Havze, 1405), 3/61; Ebû Abdillâh Bedreddin Zerkeşi, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ebu'l Fadl ed-Dimyâtî (Kâhire: Dâru'l-Hadis, 2006/1427), 347;

sıra nesih, bozmak ve kopyasını çıkarmak olarak da anlaşılmıştır. Buradan hareketle Râgıb el-İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) neshi “Bir şeyi, kendisinden sonra gelen bir şeyle bertaraf etmek” olarak tanımlamıştır.⁷⁴ Buna göre neshin iki boyutu öne çıkmaktadır. Nesih bir yönüyle yok etmeyi ifade ederken diğer yönüyle de var etmeyi belirtmektedir. Zira “نسخت الكتاب” ifadesi ortadan kaldırmayı değil var kılmayı içermektedir. Kitabın neshi, bir kitabın olduğu gibi kopyasını çıkarmak demektir. Bu durumda önceki asıl nüshanın bertaraf edilmesine gerek yoktur. İlk nüshanın benzeri bir nüsha varlığını korumaktadır.⁷⁵

Katâde b. Diâme'nin (ö. 117/735) nâsîh ve mensûh âyetlerle ilgili değerlendirmelerine bakıldığında, onun nesih kavramını bağlamına göre ele aldığı anlaşılmaktadır.⁷⁶ Nesih duruma göre iptal anlamına geldiği gibi bazı âyetlerde de beyan ve tadrîc anlamlarına gelmektedir. Nitekim ona göre “Boşanan kadınlar kendi başlarına (evlenmeksizin) üç âdet süresince beklerler.”⁷⁷ âyeti, “Kadınlarınızdan âdetten kesilmiş olanlar ile âdet görmeyenler hakkında tereddüt ederseniz onların bekleme süresi üç aydır.”⁷⁸ âyetiyle birlikte neshedilmiştir. Kadının iddet süresini belirleyen âyetler, farklı durumsallıkta bulunan kadınların beklemleri gereken müddetleri nesih yoluyla beyân etmektedir. Öyle ki “Ey iman edenler! Mümin kadınlarla evlenme akdi yapıp da sonra, birleşmeden onları boşadığınızda onlar üzerinde, hesaplayıp bekleteceğiniz bir iddet hakkınız yoktur. Onları bir şeyler vererek memnun ediniz ve güzellikle boşayınız.”⁷⁹ ve “İkinciden sonra koca eşini bir daha boşarsa, bundan sonra kadın, boşayandan başka bir koca ile evlenmedikçe ona helâl olmaz.”⁸⁰ âyetleri Kur'an'ın indiği sosyolojide kadınlara farklı koşullarda farklı iddet süreleri tayin etmiştir. Buna göre Kur'an, boşanmış kadınlar, hayızlı kadınlar, kocalarıyla birleşme olmaksızın boşanmış kadınlar ve üç talakla boşanmış kadınlar için ayrı bekleme süreleri tayin etmiştir. Katâde b. Diâme, Kur'an'ın iddet sürelerine ilişkin âyetlerini nesih kavramıyla birlikte ele almıştır.⁸¹ Bu durum, ilk dönem müfessirlerinin neshi daha geniş çerçevede değerlendirdiklerini, benzer konu etrafında değişen durumlara, boyutlara ve şartlara göre farklı hükümler bildiren

Fahrüddin er-Râzi, *Mefâtihu'l-ğayb*, 3/244.

⁷⁴ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdülbaki Güneş - Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınevi, 2012), “nsh”, 1050.

⁷⁵ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü*, “nsh”, 1051.

⁷⁶ Ebü'l-Hattâb Katâde b. Diâme es-Sedûsî, *Kit'abu'n-nâsîh ve'l-mensûh fî kitâbillâhi Teâlâ*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1985/1406), 34-35.

⁷⁷ el-Bakara 2/228.

⁷⁸ Talâk 65/4.

⁷⁹ el-Ahzâb 33/49.

⁸⁰ el-Bakara 2/230.

⁸¹ Katâde b. Diâme, *Kit'abu'n-nâsîh ve'l-mensûh fî kitâbillâhi Teâlâ*, 34-35.

âyetleri nesih içerisinde algıladıklarını göstermektedir. Neshin kapsamına umumun tahsisini, tedriciliği, istisnayı, mücmelin beyanını ve mutlakin takyidini dahil etmişlerdir.⁸²

Zemahşerî'ye göre âyetin insâh edilmesi, âyetin neshini emretmek, yani neshettirmek anlamına gelmektedir. Buna göre nesih olayı Cebrâil'in, Hz. Muhammed'e, ilgili âyeti neshetmesini ve bunu insanlara böylece bildirmesini içermektedir. Âyetin nes' edilmesi, onun başka bir âyetle değiştirilmesini değil, te'hir edilmesini ve ortadan kaldırılmasını ifade etmektedir. İnsa' edilmesi ise, ilgili âyetin zihinlerden silinip gitmesidir.⁸³ Maslahatın gerektirdiği şekilde bir âyetin hem lafzı hem de hükmü veya bunlardan sadece biri kaldırılmaktadır.

Allah Teâlâ kullarının işlerinin maliki olduğunu beyan ederek onların bu işlerini maslahatlarına en uygun şekilde idare ettiğini bildirmektedir.⁸⁴ Yani nesih olayında bir durumun başka bir durumla değişimi söz konusudur. Bunlar ise fillin gerçekleşmesinden önce meydana gelen değişimlerdir. Yoksa burada ertelemek veya tamamen unutturmak durumu yoktur. Çünkü ertelemek anlamındaki nes', bir âyetin başka bir âyetle değişimini değil, bir âyetin ortadan kaldırılmasını içermektedir. Dolayısıyla Bakara sûresi 106. âyette nesih yerine nes' şeklinde okumak caiz değildir. Yani insa' değil insâh söz konusudur. Yüce Allah aynı zamanda şeytanın katmaya çalıştığı şeyleri iptal edip gidermiştir.⁸⁵ Bunun ardından da kendi âyetlerini ihkâm etmiş ve sapasağlam hale getirmiştir.⁸⁶ Zemahşerî'nin neshin varlığı ve maslahatın fiile müessir etkisi bakımından dikkat çektiği hususlara maddeler halinde değinmek faydalı olacaktır.

2.1. Fiilden Önce Neshin Gerçekleşmesi

Zemahşerî fiilden önce neshin caiz olduğunu bildirmektedir. Sebep ve şartlardaki birtakım hikmetler fiil vuku bulmadan önce neshin meydana gelmesini sağlamaktadır. Kur'an'da yer alan bir pasaj fiilden önce vuku bulan neshe örneklik teşkil etmektedir:

“Bir zaman Mûsâ kavmine, “Allah size bir inek kesmenizi emrediyor” demiş; onlar da “Bizimle alay mı ediyorsun!” demişlerdi. Mûsâ, “Cahillerden olmaktan Allah'a sığınırım!” dedi. “Bizim adımıza rabbine dua et de onun

⁸² Özdeş, *Kur'an ve Nesh Problemi*, 86.

⁸³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 91.

⁸⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 91.

⁸⁵ “Senden önce hiçbir resûl ve nebi göndermedik ki, o bir temennide bulunduğu anda şeytan ile de onun arzularına bir şeyler katmaya kalkışmasın. Fakat Allah şeytanın katmaya çalıştığını iptal eder. Sonra Allah kendi âyetlerini (onun kalbine) sağlam olarak yerleştirir. Allah hakkıyla bilmekte, hikmetle yönetmektedir.” el-Hac 22/52.

⁸⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 699.

nasil olduğunu bize açıklasın” dediler. Mûsâ dedi ki: “Allah şöyle buyuruyor: ‘O, yaşlı da değil düve de değil; ikisinin arası bir inek olacak.’ Haydi, size emredileni yapın.” “Bizim için rabbine dua et de renginin nasıl olacağını bize açıklasın” dediler. Mûsâ, “O buyuruyor ki: Rengi parlak sarı, bakanların içini açan bir inek olacak” dedi. Yine, “Bizim için rabbine dua et de onun nasıl bir şey olduğunu bize iyice açıklasın; çünkü bu sığır bize ayırt edilemez geldi; inşallah doğrusunu buluruz” dediler. Mûsâ, “Rabbim şöyle buyuruyor, dedi: O, henüz boyunduruk altına alınıp yer sürmemiş, ekin sulamamış, serbest dolaşan ve alacası bulunmayan bir inektir.” “İşte şimdi doğrusunu anlattın” dediler ve ineği (bulup) kestiler, ama az daha (bunu) yapmayacaklardı. Hani siz bir adam öldürmüştünüz de bu hususta birbirinize düşmüştünüz. Hâlbuki Allah sakladığımızı ortaya çıkaracaktı. Sonra “(kesilen ineğin) bir parçasıyla ölüye vurun” dedik. Böylece Allah ölüleri diriltir ve düşünesiniz diye size âyetlerini gösterir.”⁸⁷

Bakara sûresinde yüce Allah İsrâiloğulları’na bir inek kesmelerini emretmektedir. Bu inek, herhangi bir ayırıcı vasfı olmayan sıradan bir hayvandır. Rastgele bir ineğin boğazlanması istenmektedir. Fakat İsrâiloğulları’nın talep ve soruları ile işin boyutu değişmiş ve artık kesilmesi istenen inek herhangi bir inek olmaktan çıkarak belli özellikleri olan ve tarife konu olmuş özel bir inek halini almıştır. Bu durumda ineğin belirli birtakım özellikleri ve rengi vardır. Yani bu yeni durumda karşımıza çıkan inek ilk baştaki kesilmesi emredilen inek değildir. Dolayısıyla İsrâiloğulları’nın kestikleri inek herhangi bir özelliği olmayan ilk baştaki inek değil, sonradan özellikleri ortaya konulmuş ve vasıfları sıralanmış olan inektir. Bu durumda ilk emir, ikinci emirle birlikte neshedilmiştir. Çünkü söz konusu kesme eylemi gerçekleşmemiştir. Fiilden önce böyle bir değişikliğin yapılmış olması ilk emrin neshedildiğini göstermektedir. Böylece ilk baştaki müphemlik ortadan kalkmış ve bir tahsis gerçekleşmiştir. Yani nesih bir yönüyle tahsis etmek demektir. İlk emre konu olan müphem inek yerini belirli özellikleri olan bir ineğe bırakmış böylece kesme emri özellikli olan ineğe ait kılınmıştır.⁸⁸

Zemahşeri’ye göre sebep ve şartlarda birtakım hikmetler vardır. Yüce Allah neden ilk başta belli özellikleri haiz bir ineğin boğazlanmasını emretmedi de sonradan herhangi bir inekten belli vasıfları olan bir ineğe doğru süreç evrildi? Bu âyet, fiillerde müessir olanın sebepler değil, sebeplerin sahibi Allah Teâlâ olduğunu öğretmektedir. Nasıl ki Allah’a arz edilen bir fiil sıradan bir fiil değilse, onun için sunulan hayvan da sıradan bir hayvan değildir. İsrâiloğulları’nın işi zorlaştırmalarına karşılık, ilahi emre imtisal

⁸⁷ el-Bakara 2/67-73.

⁸⁸ Zemahşeri, el-Keşşâf, 82.

etmeye bir davet söz konusudur. Emre konu olan inekle ilgili değişikliğin önceki hitaba yönelik nesih olduğu ve işi gerçekleştirmeden önce neshe-dilmesinin caiz olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁹ Bir iş gerçekleşmeden önce nesih caiz olmakla birlikte bir fiilin vuku bulma vakti ve gerçekleşme imkânı öncesinde nesih caiz değildir. Çünkü bu durum beda'ya⁹⁰ sebep olur ki bu da yüce Allah için düşünülemez. Yani bir durum vaki olmadıkça onda değişikliklerin olması Allah için bir sebep ve hikmet gereği olarak mümkündür. Eylem kuvveden fiile dönüşmedikçe üzerinde değişiklikler yapılabilir. Kesilecek olan ineğin özelliklerinin neden maktülden önce zikredildiğine ilişkin olarak Zemahşeri'nin dile getirdiği İsrâiloğulları ile ilgili anlatılan kıssalarda görülen onların işledikleri birtakım kötülöklere işaret edilmesine dönük tespit önemlidir.⁹¹ Zira ortalama bir inek yerine "*Rengi parlak sarı, bakanların içini açan, henüz boyunduruk altına alınıp yer sürmemiş, ekin sulamamış, serbest dolaşan ve alacası bulunmayan*"⁹² bir ineğin tarif edilmesi, İsrâiloğulları'ndaki buzağı sevgisini ortaya çıkarma ve buzağıya tapma derecesine ulaşan bu sevgiyi yerme/kötüleme/yok etme amacına matuf olarak ortaya konulmuştur. Bu tarif edilen inek nadide bir inehtir ve adeta İsrâiloğulları'nın altın buzağısını andırmaktadır.

Neshin fiilden önce vuku bulması bir maslahata binaen gerçekleşmektedir. Aslında kaldırılan âyet ya kendisiyle denk ya da kendisinden daha hayırlı bir durumla değişikliğe uğramaktadır.

2.2. İki Âyet/Hüküm Arasındaki Nesih İlişkisi

Kur'anın toplumsal meselelere yönelik getirmiş olduğu esasların birbirlerine kıyasla ehemmiyet ölçüleri bakımından öne çıkartılması nesih sayesinde olmaktadır. Buna göre hem nâsîh hem de mensûh hükümlerin Kur'an ahlâkının tesis edilmesinde büyük katkıları bulunmaktadır. Esasen nesih bahsindeki "daha hayırlı olan" vurgusu, bir âyetin kaldırılıp başka bir âyetin getirilmesindeki temel noktayı yansıtmaktadır. Zemahşeri, Bakara sûresi 106. âyette belirtilen "*Biz bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak, mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz.*" ifadesindeki "âyet" lafzını önceki şariatların ya da risaletlerin neshi olarak değil bizzat Kur'andaki hü-

⁸⁹ Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 82.

⁹⁰ Özellikle Yahudilerce dile getirilen, "Bilmediği bir hususun Allah'a sonradan aşikâr olması" düşüncesi. Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 103; Celâleddin es-Suyûti, *el İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân* (Lübnan: Müessesetü'r-Risâleti'n-Nâşirün, 2008), 462; Geçmiş ve geleceği ilgilendiren haberlerde neshin olduğunu kabul etmek ve ikinci haberin ilk haberi neshettiğini öne sürmek, önceki haberin yalanlanmasını ve beda fikrini kaçınılmaz olarak doğuracaktır. Oysa böyle bir bilgisizlik hali Allah için düşünülemez. Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmi'l-Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan (İstanbul: İşaret Yayınları, 2006), 241.

⁹¹ Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 83.

⁹² el-Bakara 2/71.

kümler olarak ele almaktadır.⁹³ Fahreddin er-Râzî ise “*Biz bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak...*” ifadesindeki “âyet” lafzını önceki şeriatların neshedilmesi olarak ele almıştır. Râzî, Hz. Muhammed’in peygamberliğini kabul etmenin ancak neshi kabul etmekle mümkün olacağını belirtmektedir.⁹⁴ İbn Kayyim el-Cevziyye, buradaki “âyet” kelimesini, dinî hükümler olarak anlamış ve söz konusu lafzı risalet kapsamında değerlendirmiştir. Buna göre yüce Allah, önceki toplumlara helal kıldığı birtakım şeyleri sonraki toplumlara haram kılmıştır.⁹⁵ Buradaki neshi risalet anlamında kabul eden müfessirlerden biri de Kurtubî’dir (ö. 671/1273). Kurtubî tefsirinde “Zamanla neshedilmemiş hiçbir nübüvvet yoktur.”⁹⁶ rivayetini aktarır ve nübüvvetin, bir durumdan başka bir duruma geçmiş ümmetlerin halini içerdiğini belirtir.⁹⁷ Bakara sûresi 106. âyetin iniş sebebinden hareketle “âyet” lafzının Kur’anda yer alan herhangi bir hüküm olmayıp, önceden ehl-i kitaba indirilmiş kitaplar olduğu dile getirilmiştir. Bakara sûresi 106. âyette dile getirilen “*Biz bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak...*” ifadesi, yüce Allah’ın dilediği toplumdan istediği kişiyi seçip risalet göreviyle görevlendirme iradesiyle yakından ilişkilidir.⁹⁸

Zemaşerî bu noktada zekât olgusunu örnek vermektedir. Sosyo-ekonomik ve toplumsal problemlere çözüm mahiyetinde sunulan zekât müessesesi nesih yoluyla sadakadan ayrıştırılmıştır. Esasen zekât yolu ile bütün sadaka kapsamındaki emirlerin farziyetleri neshedilmiş olmaktadır.⁹⁹ Çünkü zekât, sadaka çeşitlerine oranla daha çok hayırlı sonuçlara kapı aralayan toplumsal bir reçete mahiyetindedir. Bununla birlikte sadaka uygulamaları da varlığını farklı bir düzen içerisinde sürdürmektedir. Bu durum bir şeyin zorunluluk dereceleriyle ilgili boyutları belirleyen vucûbiyet halini göstermektedir. Böylece nesih, farz olan durumların ayırt edilmesinde ayırıcı bir rol üstlenmektedir. Cenâb-ı Allah Kur’anda şöyle buyurmaktadır:

“*Yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz erdemlilik değildir. Asıl erdemli kişi Allah’a, âhiret gününe, meleklerle, kitaba ve peygamberlere iman eden; sevdiği maldan yakınlara, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, yardım isteyenlere ve özgürlüğünü kaybetmiş olanlara harcayan; namazı kılıp zekâtı*

⁹³ Zemaşerî, el-Keşşâf, 91.

⁹⁴ Fahrüddin er-Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 3/246.

⁹⁵ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İbn Kayyim Tefsiri, Bedâ’i’u’t-tefsîr*, çev. Halil Aldemir (İstanbul: Polen Yayınları, 2011), 4/297.

⁹⁶ Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim, *Sahîh-i müslim el-Müsnedü’s-sahîh*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Faryabi (Riyad: Dâru Kuteybe, 2006/1427), “Kitâbü’z-zühd”, 14 (Hadis No: 2967).

⁹⁷ Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 2/301.

⁹⁸ M. Zeki Duman, “Kur’an-ı Kerim’de Neshe Delil Gösterilen ve Mensûh Addedilen Âyetlerin Mana Yönlünden Yeniden Gözden Geçirilip Değerlendirilmeleri”, *Bilimname Dergisi* 17 (Bahar 2009), 39-40.

⁹⁹ Zemaşerî, el-Keşşâf, 83.

verendir. Böyleleri anlaşma yaptıklarında sözlerini tutarlar; darlıkta, hastalıkta ve savaş zamanında sabrederler. İşte doğru olanlar bunlardır ve işte takvâ sahipleri bunlardır.”¹⁰⁰

Bu âyette malda bulunan haklara değinilmiş, öncelikle nafile sadakalar sayılmış ardından da zekâtta bahsedilmiştir. Burada iki husus öne çıkmaktadır; birincisi nafile sadakalar yolu ile zekât verilebilecek kimselere atıf yapılmış olmasıdır. İkinci husus ise, insanların nafile sadakalar yolu ile ihsanda bulunmaya teşvik edilmesidir.

İki âyet arasındaki nesih ilişkisinde dikkat edilmesi gereken durumlar- dan biri de muhatapın farklılığı meselesidir. Durumlar aynı olsa da muhataplar farklılık arz ettiği için benzer konularda birbirinden farklı hükümler getiren âyetler arasında nesih söz konusu değildir. Örneğin aşağıdaki şu iki âyet arasında nâsîh-mensûh ilişkisi olduğu söylenmiştir.¹⁰¹ Âyetler şöyledir:

“Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında kısas size gerekli kılındı. Hüre hür, köleye köle, kadına kadın. Ancak her kime, kardeşi tarafından bir şey bağışlanırsa artık ona hakkaniyetle uymalı ve diyeti ona güzellikle ödemelidir. Bu, rabbinizden bir hafifletme, bir rahmettir. Bundan sonra kim haddi aşarsa ona elem verici bir azap vardır.”¹⁰²

“Tevrat’ta İsrâiloğulları’na, “Cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş... Yaralamalarda da kısas vardır. Kim kısası bağışlarsa bu kendisi için bir kefâret olur. Ve her kim Allah’ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar zalimlerin ta kendileridir” diye yazdık.”¹⁰³

“Hüre hür, köleye köle, kadına kadın”¹⁰⁴ âyetinin “cana can...”¹⁰⁵ âyetiyle birlikte neshedildiği söylenmiştir. Hâlbuki bu iki âyetin muhataplıkları farklı toplumsal yapılara işaret etmektedir. Yani ilk âyette kısas olayı, bir statü ve konum üzerinden tarif edilirken, sonraki âyet bunlara bakılmaksızın cana can şeklinde bir yaklaşımla ilk âyetteki müphemliği tefsir etmiştir. Kadına karşı kadın, hüre karşı hür, köleye karşı köle şeklindeki bir yaklaşım yerine cana karşı can yaklaşımına geçilmiştir. Yeni durumda kısas uygulanırken öldürülenin kim olduğuna bakılmaksızın hükmün icra edilmesi amaçlanmıştır. Böylece “cana can...”¹⁰⁶ âyeti “Hüre hür, köleye köle, kadına kadın”¹⁰⁷ âyetini neshetmiştir. Fakat burada dikkat edilmesi gereken durum “hüre

¹⁰⁰ el-Bakara 2/177.

¹⁰¹ Zemahşerî, el-Keşşâf, 110.

¹⁰² el-Bakara 2/178.

¹⁰³ el-Mâide 5/45.

¹⁰⁴ el-Bakara 2/178.

¹⁰⁵ el-Mâide 5/45.

¹⁰⁶ el-Mâide 5/45.

¹⁰⁷ el-Bakara 2/178.

*karşı hür, köleye karşı köle*¹⁰⁸ âyeti ile “*cana can...*”¹⁰⁹ âyetinin muhataplarının farklı oluşudur. İlk âyetin muhatabı doğrudan Müslümanlar ve cahiliye âdetinin hedef alınması iken, Mâide sûresi 45. âyetin muhatabı Tevrat'ta yazılı bir hüküm üzerinden İsrâiloğulları'dır. Dolayısıyla aynı konudan bahseden âyetlerin muhatapları ve bağlamı farklıdır. Cahiliye döneminde sürdürülen kan davalarında kabileler arasındaki üstünlük ve güç telakkileri kısasın uygulanmasına da yansiyordu. Kendisinde üstünlük vehmeden bazı kabileler: “Valahi bizim kölemize bedel sizin hür olanınızı, kadınıımıza bedel erkeğinizi, bir kişimize bedel iki kişinizi... kısas edeceğiz!” diye yemin ederlerdi. Allah Kur'an'ı indirince Hz. Muhammed'in (s.a.v) hakemliğine başvurmuşlardı da nihayet bu âyet nâzil olup, Allah kendilerine öldürmede eşit davranmalarını emretmiş oldu. Yani Bakara sûresi 178. âyet ile cahiliye döneminde var olan yanlış bir uygulamaya son verilmiş ve kaldırılmış oldu. Dolayısıyla köle-hür, kadın-erkek arasındaki kısas sabittir. Kur'an, insanlar arasındaki üstünlük iddialarını ortadan kaldırmış ve eşitlik prensibini getirmiştir.¹¹⁰

2.3. Vahiy-Toplum Etkileşimi Bağlamında Nesih

Nesih meselesini anlamaya çalışırken göz ardı edilmemesi gereken noktalardan biri de Kur'an'ın ilk yıllarındaki vahiy-toplum etkileşimi ile Medine dönemindeki koşulların ayrı ayrı değerlendirilmesi gerektiğidir. Buna göre miras âyetlerinin vasiyeti emreden âyeti neshettiğine dair görüşler ele alındığında Kur'an'ın ilk yıllarında yer alan vasiyet olgusunun miras paylaşımını düzenleyen Nisâ sûresi 11-12 ve 176. âyetlerle¹¹¹ neshedildiği ortaya çıkmaktadır. Bakara sûresi 180. âyette “*Birinize ölüm yaklaştığında, eğer geriye mal bırakıyorsa anasına, babasına ve akrabasına uygun bir vasiyette bulunması, sakınan-*

¹⁰⁸ el-Bakara 2/178.

¹⁰⁹ el-Mâide 5/45.

¹¹⁰ Zemaşeri, el-Keşşâf, 110.

¹¹¹ “Allah size, çocuklarınız hakkında, erkeğe iki kadın payı kadar (vermenizi) emreder. (Mirasçılar) ikiden fazla kadın iseler bıraktığının üçte ikisi onlarıdır. Eğer yalnız bir kadınsa yarısı onundur. Ölenin çocuğu varsa, anne babasından her birinin mirastan altıda bir hissesi vardır. Eğer çocuğu yok da anne babası ona vâris olmuşlarsa annesinin hakkı üçte birdir. Ölenin kardeşleri varsa annesinin payı, vasiyetten ve borçtan sonra altıda birdir. Babalarınız ve oğullarınızdan hangisinin fayda bakımından size daha yakın olduğunu bilemezsiniz. Bunlar Allah tarafından konmuş paylardır; şüphesiz Allah ilim ve hikmet sahibidir. Yapacakları vasiyetten ve borçtan sonra, eşlerinizin, çocukları yoksa bıraktıklarının yarısı sizindir. Çocukları varsa bıraktıklarının dörtte biri sizindir. Çocuğunuz yoksa sizin de yapacağınız vasiyetten ve borçtan sonra, bıraktığının dörtte biri onlarıdır. Çocuğunuz varsa bıraktığının sekizde biri onlarıdır. Eğer bir erkek veya kadının, annesi, babası ve çocukları bulunmadığı halde malı (diğer) mirasçılara kalırsa ve bir erkek yahut bir kız kardeşi varsa, vasiyetten ve borçtan sonra her birinin payı altıda birdir. Bundan fazla iseler üçte bire ortaklırlar. Kimse zarar görmesin; Allah'ın hükmü budur. Allah her şeyi bilendir, hilim sahibidir.” en-Nisâ 4/11-12; “Senden fetva istiyorlar. De ki: “Allah, babası ve çocuğu olmayan kimsenin mirası hakkındaki hükmü şöyle açıklıyor: Eğer çocuğu olmayan bir kimse ölüyor de onun bir kız kardeşi bulunursa, bıraktığının yarısı bunundur. Eğer (ölen) kız kardeşin çocuğu yoksa erkek kardeş de ona vâris olur. Kız kardeşler iki tane olursa, bıraktığının üçte ikisi onlarıdır. Eğer erkekli kadınlı daha fazla kardeş varsa, erkeğin hakkı iki kadın payı kadardır. Yanılmayınız diye Allah size açıklama yapıyor. Allah her şeyi bilmektedir.” en-Nisâ 4/176.

lara bir borç olmak üzere yazıldı.” buyuran yüce Allah vasiyette bulunmayı emretmektedir. Hz. Muhammed’in (s.a.v.): “Şüphesiz Allah her hak sahibine hakkını vermiştir. Dikkat ediniz! Varis lehine vasiyet etmek yoktur”¹¹² hadisiyle birlikte Bakara sûresi 180. âyet neshedilmiştir.¹¹³ Çünkü yüce Allah vasiyet tanzimini kendisi düzenlemiş ve açıklamıştır. Artık ayrıca bir vasiyete ihtiyaç yoktur. Söz konusu hadis ümmetin kabullenip, benimsemiş olmasıyla -bu rivayet ahad tarikle gelen hadislerden olmasına rağmen- mütevâtir konumuna kavuşmuştur. Çünkü bu ümmet ancak rivayeti sahih olan bir hücceti kabullenip benimsemiştir.¹¹⁴ Buradan anlıyoruz ki hadis bir âyeti neshedebilir.

Zemahşerî farklı bir görüşü gündeme getirmekte ve hem vasiyetin hem de mirasın birlikte değerlendirilebileceğini, böylece cem’ edilmek suretiyle her iki hükmün de geçerliliğini koruyabileceğini belirtmektedir. Bu durumda Bakara sûresi 180. âyet ile Nisâ sûresi 11-12 ve 176. âyetler arasında var olan münasebet nesih değil tadrîcîliktir. Nitekim Zemahşerî tedic ve tencîmi, Kur’anın sûreler ve âyetler halinde olayların/hadiselerin gelişine göre nâzil olması şeklinde açıklamaktadır.¹¹⁵ “Kur’anın ışığında ve Hz. Peygamber’in önderliğinde bir toplumsal değişim hadisesi meydana gelmiş; bu değişim süreci içerisinde benzer veya farklı olaylar, farklı durumlar ortaya çıkmış, bunlara paralel olarak tadrîci olarak vaz edilen hüküm ve yönlendirmeler birbirini takip etmiştir.”¹¹⁶ Allah’ın farz kıldığı miras taksimatını dikkate alarak bir kişinin vasiyette bulunması durumunda her iki âyetin hükmü de icra edilmiş olacaktır. Esasen vasiyet âyeti, miras taksimatını içeren âyete karşı bir aykırılık taşımamaktadır. Bu açıdan bakıldığında burada bir nesih söz konusu değildir.¹¹⁷ Vasiyet âyeti nas-olgu etkileşimi doğrultusunda Kur’anın ilk dönemlerine ait tarihsel bir bağlama işaret etmektedir. Burada aynı zamanda tarihsel arka planla, Kur’an öncesi Arap kültürüne doğrudan bir müdahale söz konusudur.

Nas-olgu etkileşiminin nesih uygulamasında göz önünde tutulması gerektiğini gösteren bir örnek şöyledir: Yolculuk halinde ölmek üzere olan birinin vasiyette bulunması esnasında iki kişinin bu duruma şahitlik etmesi istenmiştir. Şahitlik edecek olan kişinin belirlenmesinde ise öncelik vasiyet-

¹¹² Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *el-Câmi’u’l-kebir*, thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf (Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1996), “Vesâya”, 5 (No. 2120); Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 111.

¹¹³ Mütevâtir ve delaleti açık bir sünnet bilgi ifade etmek bakımından Kur’an gibidir. Dolayısıyla âyetin sünnetle neshedilmesi,

âyetin başka bir âyetle neshedilmesi gibidir. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 584.

¹¹⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 584.

¹¹⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 111.

¹¹⁶ Talip Özdeş, *Kur’an ve Nesh Problemi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2018), 15.

¹¹⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 59.

te bulunacak olan kişinin yakınlarına verilmektedir. Eğer böyle biri bulunmazsa bu kişi yabancılar arasından seçilmektedir.¹¹⁸ İlgili âyet şöyledir:

*“Ey iman edenler! Birinize ölüm gelip çatinca vasiyet esnasında içinizden iki âdil kişi, şayet seyahatte iken başınıza ölüm musibeti gelmişse sizden olmayan başka iki kişi aranızda (konu hakkında) şahitlik etsin. Eğer (vasiyeti uygularken) içinize bir şüphe düşerse, bu iki şahidi namazdan sonra alıyorsunuz; “Bunu yakınımız hatırına da olsa hiçbir bedel karşılığında satmayız ve Allah’ın buyruğu olan bu tanıklığı asla gizlemeyiz, aksi halde apaçık günahkârlardan olacağımızda kuşku yoktur” diye Allah’ın adına yemin ederler.”*¹¹⁹

Bu âyete göre ölmek üzere olan kişinin vasiyetine şahitlik etmede akrabalar öncelikli kılınmıştır. Çünkü onlar ölen kimsenin halini ve onun yararına olacak şeyleri daha iyi bilmektedirler. Fakat akrabalardan biri bulunmazsa o takdirde yabancıardan iki kişi şahitlik edecektir. Şahitlik konusunda böyle bir ruhsatın verilmesinin sosyolojik zeminle doğrudan ilişkisi bulunmaktadır. Kur’an’ın inzâl sürecinin ilk yıllarında Müslümanların sayısı bir hayli azdı ve yolculuk esnasında her zaman Müslüman bulmak mümkün olmuyordu. Dolayısıyla yabancıların vasiyete şahitlik etmesinin tenzîl sürecinin ilk dönemlerine mahsus bir uygulama olduğu görülmektedir. Öyle ki bu uygulama *“içinizden adaletli iki kişiyi şahit tutun”*¹²⁰ âyetiyle birlikte neshedilmiştir.¹²¹

Vahyin topluma irtibatı Müslümanların âyet hükümlerini nasıl tatbik edeceklerine ilişkin önemli veriler barındırmaktadır. Âyetlerin teşkiliyle başlayan süreçte Kur’an’ın teşekkülüne giden yirmi üç yıllık zaman diliminde toplumsal dinamikler ve Müslümanların sosyo-ekonomik durumları önemli parametreler olarak görülmüştür. Bu husus aynı zamanda Hz. Muhammed’in vahiy tecrübesi sırasında normal bir rûhî-bedenî ve içtimâî hayata sahip olmasıyla da ilgilidir. Bu doğrultuda Zemahşerî, Kur’an’da yer alan *“Eğer barışa yanaşırlarsa sen de yanaş ve Allah’a güven...”*¹²² âyetinin ya *“... kendi elleriyle cizye verinceye kadar savaşın.”*¹²³ ya da *“müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün”*¹²⁴ âyetiyle neshedildiği görüşüne karşı çıkmaktadır. Zemahşerî’ye göre buradaki karar devlet başkanına bırakılmıştır. Müslümanların maslahatlarını dikkate alarak savaş ya da barış kararı devlet baş-

¹¹⁸Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 313.

¹¹⁹el-Mâide 5/106.

¹²⁰Talâk 65/2.

¹²¹Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 313.

¹²²el-Enfâl 8/61.

¹²³et-Tevbe 9/29.

¹²⁴*“Haram aylar çıkınca, müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün, esir alın, kuşatın ve onları her geçit yerinde gözetleyin. Şayet tövbe ederler, namazlarını kılarlar ve zekâtlarını verirlerse artık onları serbest bırakın. Allah yargılayıcıdır, başlıyıcıdır.”* et-Tevbe 9/5.

kanı tarafından alınmaktadır. Sonsuza dek savaşmak ya da barışmak şeklinde kesin bir hüküm bulunmamaktadır.¹²⁵

Zemahşerî tilavet açısından önce gelen âyetin kendisinden sonra geleni neshedebileceğini belirtmektedir. Çünkü burada önemli olan husus indirilme bakımından öncelik-sonralık durumudur. Bu konuda şu âyetleri örnek vermektedir:

*“İçinizden vefat edip de geride eşler bırakanlar, bir yıla kadar evlerinden çıkarılmaksızın eşlerinin geçimliğini vasiyet etsinler. Onlar çıkar giderlerse kendiliklerinden yaptıkları uygun şeylerde sizin için bir vebal yoktur. Allah izzet ve hikmet sahibidir.”*¹²⁶

*“İçinizden ölenlerin geride bıraktıkları eşleri kendi başlarına (evlenmesizin) dört ay on gün beklerler. Bekleme sürelerinin sonuna geldiklerinde kendileri hakkında, normal ölçülerde yapıp ettiklerinden size bir sorumluluk yoktur. Allah yaptığımız her şeyden haberdardır.”*¹²⁷

Bakara sûresi 240. âyet, vefat edip geriye eş bırakacak olan kimseler için uyarıda bulunmakta ve bu durumda olan kişilerin ölüme yakalanmadan önce eşlerinin kendilerinden sonraki süreçte tam bir yıl geçinmelerini vasiyet etmelerini beyan etmektedir. Buna göre kocası vefat eden kadın ailesinin geçimini kocasının geriye bıraktığı mallarla idame ettirecek ve bir yıl meskenini terk etmeyecektir. Buradaki temel maslahat vefat edeceğini anlayan eşin geride bırakacağı hanımının ve çocuklarının geçimlerini ve onların korunup kollanmalarını temin etmeye dönük bir tedbir uygulamasıdır. Ailesini kimseye muhtaç etmeme kaygısı ve onların bir yıl süreyle kendi ayakları üzerinde duruncaya kadar ihtiyaçlarını karşılamaları düşüncesi vasiyetle kayıt altına alınmıştır. Bakara sûresi 234. âyet ise eşi ölen kadının başka bir kişiyle evlenebilmesi için beklemesi gereken süreyi tatad etmektedir. Yani burada söz konusu edilen durum iddetin belirlenmesidir. İlk âyette konu maîşet iken bu âyette konu iddettir. Zemahşerî ilk bakışta farklı konulardan bahsediyormuş izlenimi veren bu iki âyet arasında neshin vuku bulunduğunu belirtmektedir. Öyle ki iddet ve kadının geçimini temin etmesi birlikte düşünülmesi gereken konulardır. Kur'an'ın ilk yıllarında kadını ve aileyi muhafazaya yönelik olarak bir yıllık süre şart koşulurken sonraki süreçte kadının dört ay on gün beklemesi yeterli görülmektedir. Böylece kadına ihtiyârî bir oturma hakkı ve izni getirilmiştir.¹²⁸ Kadının bekleme süresi ile

¹²⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 418.

¹²⁶ el-Bakara 2/240.

¹²⁷ el-Bakara 2/234.

¹²⁸ Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012), 1/379.

süslenmesi ve evlilik hazırlıkları yapması birlikte değerlendirilmiş ve nafaka zorunluluğu da dörtte bir ve sekizde birlik mirasla¹²⁹ neshedilmiştir.¹³⁰

3. KUR'AN'IN TEMEL MAKSATLARI BAKIMINDAN NESİH

Kur'an'da yer alan hoşgörü ve karşılıklı anlayışa dayalı, insanî ilişkilerin sağlıklı bir şekilde sürdürülmesine yönelik âyetlerin Tevbe sûresinde yer alan ve "seyf/kılıç âyeti" olarak bilinen ilâhî buyruklarla neshedildiği ve hükümlerinin geçersiz kılındığı tefsir kaynaklarımızda belirtilmektedir.¹³¹

İlgili âyetler şöyledir:

"Haram aylar çıkınca, müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün, esir alın, kuşatın ve onları her geçit yerinde gözetleyin. Şayet tövbe ederler, namazlarını kılarlar ve zekâtlarını verirlerse artık onları serbest bırakın. Allah yargılayıcıdır, bağışlayıcıdır."¹³²

"Ehl-i kitap'tan Allah'a ve âhiret gününe inanmayan, Allah ve resûlünün yasakladığını yasak saymayan ve hak dine uymayan kimselerle, yenilmiş olarak ve kendi elleriyle cizye verinceye kadar savaşın."¹³³

Zemahşeri'nin "هو منسوخ بآية السيف"¹³⁴ tabiriyle belirttiği "kılıç âyeti" bir görüşe göre Kur'an'da yer alan pek çok âyeti neshetmiştir.¹³⁵ Böylece Kur'an'da yer alan affediciliğe ve bağışlamaya vurgu yapan bütün âyetler devre dışı bırakılmış olmaktadır. Esasen yüce Allah'ın Müslümanlara affedici ve hoşgörülü olmalarını salık veren buyrukları temelde inananların maslahatlarını korumayı amaçlayan bir muhtevaya sahiptir. Müşriklerle

¹²⁹ en-Nisâ 4/12.

¹³⁰ Zemahşeri, el-Keşşâf, 140.

¹³¹ İbnü'l Cevzî "Bir zamanlar biz İsrâîloğulları'ndan, "Yalnız Allah'a kulluk edeceksiniz; ana babaya, yakın akrabaya, yetimlere, yoksullara iyilik edeceksiniz. İnsanlara güzel söz söyleyin, namazı kılın, zekâtı verin" diyerek söz almıştık. Sonra, içinizden küçük bir kesim dışında, sözünüzden döndünüz; hâlâ da sırt çevirmektesiniz." (el-Bakara 2/83) âyetinde yer alan "İnsanlara güzel söz söyleyin" ifadesinin kılıç âyeti ile neshedildiğini belirtmiştir. Yine İbnü'l Cevzî'ye göre "De ki: "Allah bizim de rab-bimiz, sizin de rabbiniz olduğu halde O'nun hakkında bizimle tartışmaya mı kalkışıyorsunuz? Bizim yaptıklarımız bize, sizin yaptıklarınız da size aittir. Biz O'na gönülden bağlanmışızdır." (el-Bakara 2/139) âyetindeki "Bizim yaptıklarımız bize, sizin yaptıklarınız da size aittir." ifadesinin kâfirlerle karşı tolerans içerdiği için kılıç âyetiyle neshedildiğini belirtmiştir. Ayrıca Kur'an'da yer alan "Eğer onlar vazgeçerlerse, artık Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir." (el-Bakara 2/192) hükmü de kılıç âyetiyle birlikte geçersiz hale gelmiştir. İbnü'l Cevzî, Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr, 73, 91, 112; Ayrıca "Onlar, kendileri (yemek) istedikleri halde yiyeceği yoksula, yetime ve esire ikram ederler." (el-İnsân 76/8) âyetinin seyf âyeti ile neshedildiği de söylenmiştir. Âyetteki "esir" den kasıt kitap ehli olmayan müşrik esirlerdir. Kur'an bu müşrik esirlere yedirilmesini emretmiştir. Bu emir seyf âyeti ile birlikte neshedilmiştir. Subhi es-Salih, Kur'an İlimleri, 277.

¹³² et-Tevbe 9/5.

¹³³ et-Tevbe 9/29.

¹³⁴ Zemahşeri, el-Keşşâf, 283.

¹³⁵ "Müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün" (et-Tevbe 9/5) âyetinin Kur'an'da yüz çevirmek ve düşmanların eziyetlerine sabretmekten bahseden bütün âyetleri neshettiği belirtilmiştir. Kurtubî, Tevbe sûresi 5. ve 28. âyetleri seyf/kılıç âyetleri olarak nitelemekte ve bu âyetlerin "Beytülharâm'a yönelmiş kimselere sakin saygısızlık etmeyin" (el-Mâide 5/2) âyetini neshettiğini ifade etmektedir. Kurtubî, el-Câmi' li-ahkâmî'l-Şur'ân, 10/110, 7/261.

anlamsız kavga ve polemikler içerisine girecek olan Müslümanlar hem zamanlarını boşa zayı edecekler hem de enerjilerini gereksiz yere tüketeceklerdir. Kılıç âyetinin neshettiği belirtilen âyetlerden bazıları şunlardır;

“*Seni yalanlamaya kalkışarlarsa şöyle de: “Benim yaptığım bana, sizin yaptığınız size aittir; siz benim yaptığımdan sorumlu değilsiniz, ben de sizin yaptığınızdan sorumlu değilim.”*”¹³⁶

“*Şayet sana karşı gelirlerse de ki: “Ben sizin yaptıklarınızdan kesinlikle uzağım.”*”¹³⁷

“*Sen kötülüğü en güzel bir tutumla sav. Onların yakıştırdıkları şeyleri biz çok iyi biliyoruz.*”¹³⁸

“*Sana haram ayı, onda savaşmayı soruyorlar. De ki: Onda savaşmak büyük günahdır. Allah’ın yolundan menetmek ve O’nu inkâr etmek, Mescid-i Harâm’dan (insanları) engellemek, halkını oradan çıkarıp sürmek ise Allah katında daha büyük günahdır. Fitne de öldürmekten daha ağırdır. Güçleri yeterse sizi dininizden çevirinceye kadar durmadan sizinle savaşsınlar. İçinizden kim dininden döner de kâfir olarak ölürse, dünyada ve âhirette amelleri boşa gidenler işte bunlardır. Cehennemin dostları da bunlardır ve orada onlar devamlı kalıcıdırlar.*”¹³⁹

Katâde b. Diâme (ö. 117/735) kılıç âyeti olarak bilinen Tevbe sûresi 29. âyetin “*Ehl-i kitap’tan çoğu, hakikat kendilerine apaçık belli olduktan sonra, sırf içlerindeki haset duygusundan ötürü, sizi imanınızdan vazgeçirip küfre döndürmek istediler. Yine de siz, Allah hükmünü ortaya koyuncaya kadar affedin ve hoşgörün. Şüphesiz Allah her şeye kadirdir.*”¹⁴⁰ âyetini neshettiği görüşündedir.¹⁴¹ Bu tespit Katâde’nin neshi müşriklerle savaş bağlamında önceki Kur’an âyetinin geçersiz kılınması olarak anladığını göstermektedir.

Kılıç âyetine benzer şekilde Nisâ sûresinde yer alan “*Eğer yüz çevirirlerse onları yakalayın, bulduğunuz yerde öldürün; hiçbirini dost ve yardımcı edinmeyin.*”¹⁴² âyetinin de Müslümanların müşriklere karşı anlayışlı bir tutum takınmalarını emreden hükümleri neshettiği söylenmiştir.¹⁴³ Kâbe’yi müşriklerle birlikte tavaf eden müminlere Mescid-i Haram’a yönelenlere

¹³⁶ Yûnus 10/41.

¹³⁷ eş-Şuârâ 26/216.

¹³⁸ el-Mü’minûn 23/96.

¹³⁹ el-Bakara 2/217.

¹⁴⁰ el-Bakara 2/109.

¹⁴¹ “*فمنسخت هذه الآية ما كان قبلها وأمر فيها بقتال أهل الكتاب حتى يسلموا أو يفتدوا بالجزية*” Katâde b. Diâme es-Sedûsi, *Kit’abu’l-nâsih ve’l-mensûh fî kitâbillâhi Teâlâ*, 33.

¹⁴² en-Nisâ 4/89.

¹⁴³ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 277; Kurtubî’ye göre seyf/kılıç âyeti Kur’an’da yer alan “*onları hemen yakalayın, ele geçirdiğiniz yerde öldürün.*” (en-Nisâ 4/91) âyetidir. Bu kılıç âyeti “*Onların söylediklerine katlan ve uygun bir şekilde onlardan uzaklaş.*” (el-Müzzemmil 7/10) âyetini neshetmiştir. Kılıç âyetinin müfessirden müfessire farklı ele alındığı anlaşılmaktadır. Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 12/249.

ilişmemelerini ifade eden “*Beytülharâm’a yönelmiş kimselere sakın saygısızlık etmeyin.*”¹⁴⁴ âyetinin “*Ey iman edenler! Bilin ki Allah’a ortak koşanlar pisliğe batmışlardır; artık onlar bu yıldan sonra Mescid-i Harâm’a yaklaşmasınlar.*”¹⁴⁵ ve “*Müşrikler, inkârlarına bizzat kendileri tanıklık edip dururken, Allah’ın mescidlerini onarıp şenlendiremezler. Onlar, yapıp ettikleri boşa giden kimse-lerdir ve onlar ebedî olarak ateşte kalacaklardır.*”¹⁴⁶ âyetleriyle birlikte neshedildiği söylenmiştir.¹⁴⁷ Mücâhid (ö. 103/723) “*لَا خُلُوءًا*”¹⁴⁸ âyetinin “*onları yakalayın, bulduğunuz yerde öldürün*”¹⁴⁹ âyetiyle neshedildiğini söylemiştir.¹⁵⁰

Zemaşerî “*İyilik ve takvâ hususunda yardımlaşın*”¹⁵¹ ifadesinden yola çıkarak Müslümanların affedici olmaları ve görmezden gelmeleri gerektiğini belirtmiştir. Zira yüce Allah “*günahta ve saldırganlıkta yardımlaşmayın*”¹⁵² buyurarak Müslümanlara haddi aşma ve öç alma yollarını kapatmıştır. Her türlü iyilik ve takva üzerinde yardımlaşmak, hiçbir günah ve saldırganlık üzerinde yardımlaşmamayı gerekli kılmaktadır. Müslümanların kötülük yapmak suretiyle öç almaya kalkışmaları yasaklanmıştır. Hudeybiye günü Mekkeliler Müslümanları Mescid-i Haram’a sokmamışlar ve onların umre yapmalarına engel olmuşlardır. Aşırı öfke, kin ve hınç duygularıyla saldırganca bir tutum Müslümanlar için “*لَا خُلُوءًا*”¹⁵³ denilerek yasaklanmıştır.¹⁵⁴

Zemaşerî’nin kılıç âyeti ile neshedildiğini söylediği âyetlerden biri de şudur:

“*Dinlerini bölüp gruplara ayrılanlar var ya, senin onlarla hiçbir alâkan yoktur. Onların işi ancak Allah’a kalmıştır. Sonra Allah onlara yaptıklarını bildirecektir.*”¹⁵⁵

Dinlerinde parça parça olmuş olan ve fırkalaşanlar dinlerinin hükümlerini de ayırarak bunların bir kısmına iman etmiştir. Bunlar aynı zamanda dinlerini terk edenlerdir. Her fırka kendi imamının ardına düşerek onun taraftarı olmuştur. Yukarıdaki âyetle yüce Allah Hz. Peygamberin bu fırkalaşanlarla bir alakasının olmadığını belirtmiştir. Onların cezalandırılması ya da durumlarının araştırılması ve onlarla savaşılmaması konusunda Hz. Peygamberin yapacağı bir şey olmadığı anlatılmak istenmiştir. “*Senin onlarla*

¹⁴⁴ el-Mâide 5/2.

¹⁴⁵ et-Tevbe 9/28.

¹⁴⁶ et-Tevbe 9/17.

¹⁴⁷ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 277.

¹⁴⁸ el-Mâide 5/2.

¹⁴⁹ en-Nisâ 4/89

¹⁵⁰ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 277.

¹⁵¹ el-Mâide 5/2.

¹⁵² et-Tevbe 9/28.

¹⁵³ el-Mâide 5/2.

¹⁵⁴ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 277.

¹⁵⁵ el-En’âm 6/159.

hiçbir alâkan yoktur” ifadesi, Tevbe sûresindeki seyf âyeti olan “*müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün*”¹⁵⁶ âyetiyle birlikte neshedilmiştir.¹⁵⁷ İbnü’l Cevzî ise “*Senin onlarla hiçbir alâkan yoktur*”¹⁵⁸ âyetinin, Hz. Muhammed’in küfrü din olarak seçenlerle alakasının olmadığını ve onların işinin Allah’a bırakıldığını ifade ettiğini dolayısıyla söz konusu âyetin muhkem olduğunu belirten bir görüş aktarmıştır.¹⁵⁹

Tevbe sûresinde yer alan kılıç âyetinin Kur’an-ı Kerim’de yüz çevirmekten ve düşmanların eziyetlerine sabredip katlanmaktan bahseden bütün âyetleri neshettiği ve onların tamamını geçersiz kıldığı belirtilmektedir.¹⁶⁰ Buna göre öyle bir bakış açısı gelişmiştir ki Kur’an’daki ne kadar barış, hoşgörü, tolerans ve affetmeye dönük âyet varsa onların tamamının neshedildiği ifade edilmiştir.¹⁶¹ Bu anlayış Kur’an’a dayandırılarak Tevbe sûresi 5. âyetin yüz on dört âyeti neshettiği dile getirilmiştir.¹⁶²

Zemahşerî’nin kılıç âyetinin neshettiği Kur’an bölümleriyle alakalı olarak ortaya koyduğu ilkesel tutum ne savaşın ne de barışın ilânihaye söz konusu olacağına dair prensiptir.¹⁶³ Öyle ki savaş ve barış âyetleri kendi durumsallığında geçerli olacak hükümler ihtiva etmektedir.¹⁶⁴ Ayrıca bu âyetlerde Kur’an’ın nüzûlünün ilk yıllarındaki Müslümanların mukavemet güçleri ve durumları da göz önünde tutulmalıdır. Sanki âyetler aynı zaman diliminde belli bir sosyal olguyu ele alarak inmiş gibi muamelede bulunmak yanlış bağlantılar kurulmasına yol açacaktır. Hz. Peygamberin ilk girdiği savaş olan Bedir harbinden itibaren karşılıksız serbest bırakmak, fidye karşılığı serbest bırakmak, öldürmek, esir almak ve affetmek gibi uygulamalar hayata geçirilmiştir.¹⁶⁵

Zemahşerî siyak-sibak açısından meseleyi değerlendirmekte ve kılıç âyeti olarak nitelenen Tevbe sûresi 5. âyetin hemen akabinde yer alan “*Ve eğer müşriklerden biri senden korunma isterse, Allah’ın sözünü duymasına fırsat vermek için onu koruma altına al; sonra onu kendi güvenlik bölgesine ulaştır.*”

¹⁵⁶ et-Tevbe 9/5.

¹⁵⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 354.

¹⁵⁸ el-En’âm 6/159.

¹⁵⁹ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr fi ‘ilmi’t-tefsîr*, 480.

¹⁶⁰ Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’an*, 10/110.

¹⁶¹ Muhsin Demirci, *Tefsîr Usûlü ve Tarihi* (İstanbul: MÜİFAV Yayınları, 2001), 160.

¹⁶² Özdeş, *Kur’an ve Nesh Problemi*, 53.

¹⁶³ Müslümanlar için savaşın meşruiyeti yalnızca kendini savunma amacına matuf olarak ortaya konulmuştur. Müslümanlar saldırganca bir tutum sergilemekten men edilmiştir. Böylece savunma savaşın tek haklı gerekçesi olarak sunulmuştur. Müslümanlar ancak saldırgan ve zalim olanlara karşı savaşmakla yükümlü kılınmıştır. Düşmanlığı sona erdiren ve arındırıcı sorumluluklar üstlenen kişilere karşı Kur’an’ın tavrı “artık onları serbest bırakın” şeklindeki yaklaşım olmuştur. Muhammed Esed, *Kur’an Mesajı*, çev. Cahit Koytak – Ahmet Ertürk (İstanbul: İşaret Yayınları, 2017), 105, 426-427.

¹⁶⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 418.

¹⁶⁵ Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’an*, 10/110.

*Bu uygulama, onların bilmeyen bir topluluk olmalarından dolaydır.*¹⁶⁶ ifadesinde müşriklere güvence verilmesi gerektiğinin kastedildiğini söylemektedir. Bu hüküm sabittir ve muhkemdir. Nitekim müşrikler bir gün Hz. Ali'nin yanına gelmişler ve Haram aylar geçince Hz. Muhammed'in huzurunda oldukları takdirde öldürülüp öldürülmeyeceklerine dair soru sormuşlar o da müşriklerin eman dilemesi durumunda kendilerine karşılık verileceğini belirtmiştir.¹⁶⁷ Tevbe sûresi 5. âyette yer alan "*Haram aylar çıkınca, müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün*" hükmü eman dileyen, Kur'an dinlemek ve tevhit çağırısına kulak vermek isteyen müşrikleri kapsamamaktadır.

Zemaşerî, "*Biz, gökleri, yeri ve bunlar arasında bulunanları ancak ve ancak hak ve adalet temelinde yarattık. Kıyamet de mutlaka gelecektir. Sen şimdi güzel olan hoşgörü yolunu tut.*"¹⁶⁸ âyetinin kılıç âyetiyle neshedildiği fikrine itiraz etmektedir. Burada dikkat çekilen husus ise güzel ahlak esasına dayalı olarak mücadele etmektir. Engin bir hoşgörüyü ifade eden Hicr sûresindeki "*Sen şimdi güzel olan hoşgörü yolunu tut.*" ifadesi ile müşriklerle ağırbaşlılıkla ve tahammül içerisinde mücadele edilmesi istenmiştir.¹⁶⁹ Her durumda aslında Hz. Peygamber ve Müslümanlar mücadeleye davet edilmiş olmaktadır. Mücadelenin tonu, şekli ve boyutu durumdan duruma değişebilmektedir. Ama ilkesel tavır olarak güzel ahlâk esaslı mücadele her zaman varlığını korumaktadır. Nitekim yüce Allah Hz. Peygamber'e "*Sen kötülüğü en güzel bir tutumla sav.*"¹⁷⁰ buyurarak iyiliğin kötülüğe karşı galip geleceğini vurgulamıştır. Dini yaralamadığı ve şahsiyeti zedelediği sürece insanları müşrik de olsa idare etmek tavsiye edilen bir davranıştır. Dolayısıyla hem hoşgörüyü hem de iyiliği teşvik eden âyetlerin seyf âyetiyle neshedilmesi problemlili bir yaklaşım olarak gözükmektedir.¹⁷¹

Savaş âyetinin neshettiği ifade edilen Kur'an hükümlerine ilişkin Zemaşerî'nin itirazlarından birisi de şu âyettir:

*"Rahmân'ın has kulları yeryüzünde vakarla yürüyen, cahiller onlara laf attığı zaman, "selâm" deyip geçen kullardır."*¹⁷²

Bu âyet Müslümanlara davranış kurallarının hülâsasını olacak şekilde tevâzu, sükûnet ve vakar içerisinde olmayı emretmektedir. Bu âyet Müslümanları aynı zamanda dengeli söz söylemeye, rahatsız edici söylemlerden kaçınmaya ve günah işlemekten sakınmaya yönelik bir çağırışı barındır-

¹⁶⁶ et-Tevbe 9/6.

¹⁶⁷ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 424.

¹⁶⁸ el-Hicr 15/85.

¹⁶⁹ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 564.

¹⁷⁰ el-Müminûn 23/96.

¹⁷¹ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 564.

¹⁷² el-Furkân 25/63.

maktadır. Hal böyleyken bu âyetin¹⁷³ savaş âyetiyle¹⁷⁴ kaldırıldığını iddia etmek doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Burada neshe gerek yoktur, âyet muhkemdir (gayr-i mensûh) çünkü ahlaksız insanların seviyesine inmek, onları görmezden gelmek ve onlara karşılıkta bulunmamak edep ve ahlâk bakımından daha doğru bir davranıştır.¹⁷⁵

Benzer bir durum “*Ahitlerini bozdukları için onları lânetledik ve kalplerini katılaştırdık. Onlar kelimelerin yerlerini değiştiriyorlar. Kendilerine bildirilenlerden (Tevrat) önemli bir kısmını da unuttular. İçlerinden pek azı hariç olmak üzere onlardan daima bir hainlik görürsün. Sen yine de onları affet, hoş gör. Çünkü Allah iyilik edenleri sever.*”¹⁷⁶ âyetinde de söz konusudur. Savaş âyetiyle birlikte geçersiz hale geldiği iddia edilen bu ilâhî emir, esasında Hz. Muhammed’e Yahudilerin muhalefetlerine karşı bir tavır geliştirmeyi salık vermektedir. Böylece Hz. Muhammed, Yahudilerden iman etmiş olanlar ve hatalarından dönenleri affedici bir tavırla karşılamış olmaktadır. Bunun yanında kendisine suikast tertipleyen, zehirlemeye kalkan ve düşmanla iş tutan Yahudilerle onları sindirecek bir mücadeleden de kaçınılmamıştır.¹⁷⁷ Dolaşısıyla hem “*müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün*”¹⁷⁸ buyruğu hem de “*Sen yine de onları affet, hoş gör.*”¹⁷⁹ âyeti kendi durumsallığında geçerliliğini korumaktadır.

SONUÇ

Nesih konusu sahâbe asrından beri tartışılmalı temel tefsir problemlerinden biri olmuştur. Tefsir tarihinde hemen her yüzyılda konuyla ilgili müstakil eserler kaleme alınmıştır. Konu günümüzde de güncelliğini korumakta ve nesih meselesi hakkında çalışmalar yapılmaya devam etmektedir.

Nesih kelimesi ilk dönem tefsir alimleri tarafından geniş bir çerçevede ele alınmış, umum-husus, mutlak-takyid, mücmel-beyan, tahsis, tadrîcîlik gibi kavramlarla birlikte düşünülmüştür. Neshin lügat anlamı ise daha çok izale etme, ortadan kaldırma, nakletme ve kopyalama şeklinde anlaşılmıştır.

Zemahşerî, nesih kelimesini en temel anlamıyla, bir âyetin başka bir âyetle değişmesi olarak anlamıştır. Bu değişim ise elverişlilik ve uygunluk prensibine göre teşekkül etmektedir. Âyetler arasında gerçek bir zıtlıktan bahsetmek mümkün değildir. Tadrîcîlik esasına da bağlı olarak âyetler kendi durumsallığında geçerliliğini korumaktadır.

¹⁷³ el-Furkân 25/63.

¹⁷⁴ et-Tevbe 9/5.

¹⁷⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 751.

¹⁷⁶ el-Mâide 5/13.

¹⁷⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 283.

¹⁷⁸ et-Tevbe 9/6.

¹⁷⁹ el-Mâide 5/13.

Zemahşerî "âyet" kavramını, bağlamına göre yorumlamış ve bu kavramın nesihle birlikte düşünüldüğünde önceki şeriatları değil Kur'an'daki hükümleri ifade ettiğini belirtmiştir. Zemahşerî'ye göre bu hükümler, durumların ve şartların değişmesiyle değişebilen maslahat esaslı yasalardır.

Zemahşerî'ye göre her bir şeriatın kendine özgü maslahatları ve kullanın yararına olan uygulamaları bulunmaktadır. Toplumların değişmesiyle birlikte şeriatlar değişime uğramakta ve toplumun zamanla geçirdiği dönüşümler neticesinde de şer'î hükümlerde birtakım farklılaşmalar zuhur etmektedir. İşte neshin reddedilmesi mümkün olmayan böyle bir zemini bulunmaktadır. Yüce Allah nesih yolu ile bu değişim olgusunu dikkate almakta ve insanların maslahatlarına uygun düzenlemeler gerçekleştirmektedir. Kur'an âyetlerinde kullanılan kelimelerin, konu bağlamlarının ve âyetlerin arka planları bu doğrultuda şekillenmiştir. Nesih uygulamasının temel dayanağı iki âyet arasındaki çelişki değil, her iki âyetin de katkıda bulunduğu maslahat düşüncesidir.

Zemahşerî'nin nesih meselesinde dikkat çektiği en önemli nokta âyetlerde gözetilen maslahat ilkesidir. Yani onun fikrî temayülü maslahat temelli bir düşünce yapısını ortaya koymaya yöneliktir. Kur'an'ın nâzil olmaya başladığı yıllarda Mekke'nin sosyolojik yapısı ve Arap müşriklerin hâkimiyeti dikkate alınmış ve hükümler bu olgu üzerine bina edilmiştir. Erdemli bir toplumun inşası sürecinde toplumsal ilerlemelerin kaydedilmesi maslahat esasına göre sağlanmıştır. Müslümanların Mekke'deki sosyal, siyasal ve kültürel konumları onların diğerleriyle olan münasebetlerinde belirleyici bir rol oynamıştır. Kur'an'ın nüzûl sürecinin ilk yıllarında vasiyet, miras, evlenme, boşanma, oruç, hoşgörü, affetme, borç alıp-verme, ticaret, kişiler arası hukûkî meseleler, savaş, askerlik, esirlerin durumu, izin isteme vb. konulara ilişkin hükümler belirlenirken mevcut durum göz önünde bulundurulmuştur. Aynı konularda Mekke döneminin sonlarında ve Medine'ye hicretten sonraki kısımlarda birtakım farklılaşmalar meydana gelmiştir.

Zemahşerî'nin maslahatı önceleyen bakış açısının temelinde makâsîd faktörü yatmaktadır. İlk etapta Müslümanların lehine olan bazı durumlar, koşulların ve şartların değişmesiyle birlikte farklı bir mecraaya kaymıştır. Buna bağlı olarak hem tebliğ hem de savaş stratejilerinde uygulanacak yol ve izlenecek taktikler yeniden revize edilmiştir. Müslümanları desteklemeyi amaçlayan âyetlerin muhtevası motivasyon düzeyinin artmasıyla birlikte müşriklere yaklaşımın niteliğini değiştirmiştir. Zemahşerî'nin gâî yorum olarak niteleyebileceğimiz tespitleri, Kur'an'da neshedilen hususları anlamamıza fırsat vermektedir.

Zemahşerî, nesih kavramını, vahyin hikmet boyutu ile birlikte ele almış

ve maslahatın gerektirdiği istikamette nâsîh ve mensûhun kulların sorumluluk alanlarına dahil edildiğini belirtmiştir. Yüce Allah, kullarının haklarında en uygun olan hususları geçerli kılmaktadır. Nesheden ve neshedilen âyetler kulların maslahatına ve hayrına olacak şekilde nâzil olmaktadır. Zemahşerî'ye göre Allah Teâlâ, âyetleri erteleme, değiştirme, iptal etme ve unutturma gibi tasarrufları insanların maslahatlarına uygun bir şekilde gerçekleştirmektedir. Zemahşerî nesih yoluyla Müslümanların motive olduklarını, sağlam stratejiler geliştirdiklerini haber vermektedir. Güçlü bir sosyal nizamın kurulması ve Müslümanların durumlarının düzeltilmesi adına hayata geçirilen uygulamalar, toplumsal değişimle birlikte ele alınmış ve hikmet-maslahat dengesiyle âyetler neshedilmiştir. Kadınlarla ilgili âyetlerdeki nesh olgusu onların maslahatına uygun şekilde gerçekleşmiştir.

KAYNAKÇA

- Bardakoğlu, Ali. "Hırsızlık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 13 Mart 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hirsizlik>.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlîsi ve Tefsiri*. 8 Cilt. İstanbul: Nesa Yayıncılık, ts.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi 'u's-şâhih*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1423/2002.
- Cürcânî, Seyyid eş-Şerîf. *Ta'rifât Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*. çev. Ali Erkan. İstanbul: Bahar Yayıncılık, 1997.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü ve Tarihi*. İstanbul: MÜİFAV Yayınları, 2001.
- Diâme, Ebü'l-Hattâb Katâde. *Kitâbu'n-nâsîh ve'l-mensûh fî kitâbillâhi Teâlâ*. thk. Hâtîm Sâlih ed-Dâmin. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985/1406.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Maslahat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 14 Şubat 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/maslahat>.
- Duman, M. Zeki. "Kur'an-ı Kerim'de Neshe Delil Gösterilen ve Mensûh Addedilen Âyetlerin Mana Yönünden Yeniden Gözden Geçirilip Değerlendirilmeleri". *Bilimname Dergisi* 17 (Bahar: 2009), 9-50.
- el-İsfahânî, Râgıb. *el-Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü*. çev. Abdülbaki Güneş - Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınevi, 2012.
- Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı*. çev. Cahit Koytak - Ahmet Ertürk. İstanbul: İşaret Yayınları, 9. Basım, 2017.
- Harbi, Abdurrahman - Mollaibrahimoğlu, Süleyman. "Te'vilâtü'l-Kur'an ile Keşşâf Tefsirlerinin Nesh Açısından Mukayesesi". *Artuklu Akademi* 2019/6 (1), 89-114.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân. *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2002.

- İbn Manzûr. *Lisânu'l-Arab*. İnan: Neşru Edebi'l-Havze, 1405.
- Karaman, Hayreddin vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012.
- Kaya, Remzi. *Kur'an-ı Kerim'de Nesih*. Bursa: Furkan Ofset, 2001.
- Kılıçaslan, Mustafa. "İbn Kayyim el-Cevziyye'nin Nesih Anlayışı". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/34 (2018), 693-712.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li-aĥkâmi'l-Kur'ân*. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006/1427.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî. *Te'vilâtü ehli's-sünneti tefsîru'l-Mâtürîdî*. thk. Mecdî Basellûm. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Muhâsibî, Hâris. *el-Akl ve Fehmü'l-Kur'ân*. çev. Veysel Akdoğan. İstanbul: İşaret Yayınları, 2. Basım, 2006.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîh-i müslim el-Müsnedü's-sahîh*. thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Faryabi. Riyad: Dâru Kuteybe, 2006/1427.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali. *Kitâbu's-Süneni'l-Kübrâ*. nşr. Abdulmuhsin et-Türkî vd. 12 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Özdeş, Talip. *Kur'an ve Nesh Problemi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2. Basım, 2018.
- Rahman, Fazlur. *İslâm*. çev. Mehmet Dağ – Mehmet Aydın. İstanbul: Selçuk Yayınları, 1993.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtîhu'l-ğayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981/1401.
- Salih, Subhi. *Kur'an İlimleri*. çev. M. Said Şimşek. İstanbul: Hikmet Yayınevi, 4. Basım, 2015.
- Suyûtî, Celâleddîn. *el İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*. Lübnan: Müessesetü'r-Risâleti'n-Nâşirûn, 2008.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd). *el-Câmi 'u'l-kebîr*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1996.
- Şimşek, M. Sait. *Kur'anın Anlaşılmasında İki Mesele*. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1991.
- Zemaşeri, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf 'an ĥakâ'iki't-tenzîli'n-nâṭıq 'an deķā'iki't-te'vil*. Beyrut: Dâru'l-Mârife, 3. Basım, 2009.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedreddin. *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Ebu'l Fadl ed-Dimyâtî. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2006/1427.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Di- maşk: Dâru Kuteybe, 3. Basım, 2010.

